

što u proizvodnju izvezene robe ulaze strane, dakle, uvezene robe. Pretpostavlja se da je svaki ovakav izvoz zasnovan na nekom neplaćenom uvozu ili da ga izaziva — dakle dug inostranstvu. To je pogrešno čak i kad se ne uzmu u obzir dve okolnosti: 1. da Engleska ima besplatan uvoz za koji ne plaća nikakav ekvivalent; npr. jedan deo njenog indijskog uvoza. Ona ga može razmeniti za uvoz iz Amerike, pa ove američke proizvode izvesti bez protivuvoza; u svakom slučaju, ona je, što se tiče vrednosti, izvezla samo ono što je ništa nije stalo. A 2. ona je mogla platiti uvezene proizvode, npr. američke, koji sačinjavaju dodatni kapital; ako ih utroši neproizvodno, npr. u ratnu municipaliju, onda to ne sačinjava neki dug prema Americi i ne pogadja menični kurs sa Amerikom. Pod br. 1934 i 1935 Newmarch protivreći sebi, te ga Wood na to upozorava pod 1938:

»Kad nijedan deo roba koje primenjujemo u izradi artikala koje izvozimo bez povratnog pritoka« (ratni izdatak) »ne potiče iz zemlje u koju šaljemo te artikle, kako će to pogadati menični kurs s tom zemljom? Uzmimo da je trgovina s Turskom u običnom stanju ravnoteže; kako će menični kurs između Engleske i Turske biti pogoden izvozom ratnog materijala na Krim?«

Ovde Newmarch gubi svoju hladnokrvnost; on zaboravlja da je pod br. 1934 već pravilno odgovorio na isto jednostavno pitanje, pa kaže:

»Čini mi se da smo praktično pitanje iscrpli, te da sad ulazimo u neku vrlo uzvišenu oblast metafizičke diskusije.«

{Wilson ima još jednu drugu formulaciju za svoje tvrđenje, nameđe da menični kurs biva pogoden svakim prenosom kapitala iz jedne zemlje u drugu, bilo da se prenos vrši u obliku plemenitog metala bilo u obliku roba. Naravno da Wilson zna da na menični kurs utiče kamatna stopa, specijalno odnos kamatnih stopa koje važe u obema zemljama o čijem se međusobnom meničnom kursu radi. Ako sad uzmognе dokazati da je suvišak kapitala uopšte, dakle u prvom redu roba svih vrsta, uključujući i plemeniti metal, takođe jedan od činilaca koji određuju kamatnu stopu, onda će ga to već za jedan korak približiti cilju; tada prenos znatnog dela ovog kapitala na neku drugu zemlju mora promeniti kamatnu stopu u obema zemljama, i to u suprotnom pravcu, a time u drugoj instanci i menični kurs između obe zemlje. — F. E.}

On kaže u časopisu »Economist«, koji je u to vreme on uređivao, 1847, str. 574:

»Jasno je da ovakav suvišak kapitala, koji se pokazuje u velikim zalihama svih vrsta, uključujući i plemeniti metal, mora nužno dovesti ne samo do niskih cena roba uopšte nego i do niže kamatne stope za upotrebu kapitala (1). Ako

imamo pri ruci rezervu roba dovoljnu da zemlji posluži za dve naredne godine, onda se komanda nad ovim robama za jedan dati period dobija po mnogo nižoj stopi nego ako bi rezerva dostizala jedva za dva meseca (2). Svi novčani zajmovi, ma u kome obliku učinjeni, samo su prenos komande nad robama sa jednoga na drugoga. Stoga, ako robâ ima previše, novčana kamata mora biti niska, ako su pak retke, mora biti visoka (3). Kad robe pritiču obilnije, porašće broj prodavaca u poređenju s brojem kupaca, i u сразмери u kojoj količina premašuje potrebe neposredne potrošnje mora se sve veći deo ostavljati za kasniju upotrebu. Po ovim okolnostima neki će vlasnik roba prodavati na buduće plaćanje ili na kredit po nižim uslovima nego kad bi bio siguran da će moći svu svoju zalihu da proda za malo nedelja (4).«

Na stav ad 1) treba primetiti da snažan *prliv* plemenitog metala može da se dogodi istovremeno sa *ograničenjem* proizvodnje, kao što je to uvek slučaj u vreme posle krize. U sledećoj fazi može plemeniti metal pricicati iz zemalja koje pretežno proizvode plemeniti metal; uvoz ostalih roba u ovom se periodu obično izravnava izvozom. U obema ovim fazama kamatna stopa je niska i samo se sporo penje; zašto, to smo videli. Ova niska kamatna stopa svugde se mogla objasniti bez ikakvog uticaja ma kakvih »velikih zaliha svih vrsta«. A kako treba da se izvrši ovo uticanje? Niska cena npr. pamuka omogućava visoke profite prelaca itd. Pa zašto je sad kamatna stopa niska? Sigurno ne zato što je profit koji se može napraviti uzajmljenim kapitalom visok. Već samo i jedino zato što pod postojećim okolnostima tražnja za zajmovnim kapitalom ne raste сразмерно ovom profitu, dakle zato što zajmovni kapital ima drukčije kretanje od industrijskog kapitala. »Economist« pak hoće da dokaže upravo protivno: da je njegovo kretanje identično s kretanjem industrijskog kapitala.

Stav ad 2), ako absurdnu pretpostavku o zalihamama za dve godine unapred ograničimo tako da dobije neki smisao, pretpostavlja pretrpanost robnog tržišta. Ovo bi prouzročilo padanje cena. Za balu pamuka imalo bi se plaćati manje. Iz ovoga nikako ne sledi da bi se novac potreban da se kupi bala pamuka dobio jeftinije. Ovo zavisi od stanja novčanog tržišta. Ako se dobija jeftinije, onda samo zato što je komercijalni kredit u takvom položaju da je manje nego obično prisiljen da se obrati bankovnom kreditu. Robe koje prepunjaju tržište jesu sredstva za život ili sredstva za proizvodnju. Niska cena jednih i drugih uvećava profit industrijskog kapitaliste. Zašto da snizi kamatu, osim usled suprotnosti, umesto identiteta, između obilnosti industrijskog kapitala i tražnje za novčanim kreditom? Okolnosti su takve da trgovac i industrijalac mogu jedan drugom lakše pružiti kredit; zbog ovih olakšica u komercijalnom kreditu treba industrijalcu i trgovcu manje bankovnog kredita; zato kamatna stopa može da bude niska. Ova niska kamatna stopa nema nikakve veze s prilivom plemenitog metala, mada oboje može ići naporedo, i isti uzroci koji

proizvode niske cene uvoznih artikala mogu proizvesti i preobilje dovezenog plemenitog metala. Kad bi uvozno tržište bilo stvarno prepunjeno, onda bi to bio dokaz opadanja tražnje za uvezenim robama, koje bi bilo neobjasnjivo pri niskim cenama, osim kao posledica ograničenja domaće industrijske proizvodnje; a ovo bi opet bilo neobjasnjivo pri prevelikom uvozu po niskim cenama. Sve same absurdnosti da bi se dokazalo da je padanje cena = padanju kamate. Oboje može postojati naporedo u isto vreme. Ali onda kao izraz suprotnosti pravaca u kojima se vrši kretanje industrijskog i kretanje pozajmljivog novčanog kapitala, a ne kao izraz njihovog identiteta.

Zbog čega, ad 3), novčana kamata treba da bude niska kada robâ ima u izobilju, ne da se videti ni iz ovog daljeg izlaganja. Ako su robe jevtine, onda mi da kupim neku određenu količinu treba recimo 1000£ umesto ranije 2000. Ali možda ču i sad uložiti 2000£ i kupiti za njih dvaput više roba no ranije, i uvećati svoj posao preduimanjem istog kapitala, koji možda moram da uzmem na zajam. Ja i sad kupujem za 2000 £ kao i ranije. Moja tražnja na novčanom tržištu ostaje, dakle, ista, iako se moja tražnja na robnom tržištu uvećava sa snižavanjem robnih cena. Ali ako ova druga padne, tj. ako se proizvodnja ne uveća s padanjem robnih cena, što bi protivrečilo svima zakonima »Economist-a«, onda bi tražnja za pozajmljivim novčanim kapitalom opala, iako bi se profit uvećao; ovo uvećanje profita stvorilo bi pak tražnju za zajmovnim kapitalom. Uostalom, nisko stanje robnih cena može poticati iz tri uzroka. Prvo, iz nedovoljne tražnje. Tada je kamatna stopa niska, jer je proizvodnja paralizovana, a ne zato što su robe jevtine, pošto je ova jevtinoća samo izraz one paralizovanosti. Ili, jer je ponuda prevelika naspram tražnje. Ovo se može dogoditi usled prenatrpanosti tržišta itd., koja vodi krizi, a u samoj se krizi može podudarati s visokom kamatnom stopom, ili se može dogoditi zato što je pala vrednost roba, dakle se ista tražnja može zadovoljiti po nižoj ceni. Zašto bi u poslednjem slučaju trebalo da kamatna stopa padne? Zato što raste profit? Ako zato što je potrebno manje novčanog kapitala da bi se dobio isti proizvodni ili robni kapital, onda bi to bilo samo dokaz da profit i kamata stoje u obrnutoj сразмери jedno prema drugom. U svakom je slučaju opšta postavka »Economist«-a pogrešna. Niske novčane cene roba i niska kamatna stopa ne spadaju obavezno zajedno. Inače bi u najsiromašnijim zemljama, gde su novčane cene proizvoda najniže, i kamatna stopa morala biti najniža, a u najbogatijim zemljama, gde su novčane cene poljoprivrednih proizvoda najviše, i kamatna stopa morala biti najviša. Uopšte, »Economist« priznaje: ako vrednost novca padne, to nema uticaja na kamatnu stopu; 100 £ donosi sada, kao god i ranije, 105 £; ako onih 100 vrede manje, vrede manje i onih 5 kamate. Uvećanje vrednosti ili obezvredjenje originalne sume ne pogađa odnos. Posmatrana kao vrednost, određena količina roba jednaka je izvesnoj novčanoj sumi. Popne li joj se vrednost, biće jednak većoj sumi

novca; i obrnuto, ako padne. Ako je = 2000, onda je $5\% = 100$; ako je = 1000, onda je $5\% = 50$. Ali to ni u čemu ne menja kamatnu stopu. Racionalno je u ovoj stvari samo to da se zahteva više novčanog kredita, kada je potrebno 2000 £ da se proda ista količina roba, nego kad treba samo 1000 £. Ali ovde to pokazuje samo obrnutu сразмеру između profita i kamate. Jer profit raste što su elementi postojanog i promenljivog kapitala jeftiniji, a kamata pada. Ali se može desiti i obrnut slučaj, pa se često i dešava. Pamuk npr. može da bude jeftin, jer nema tražnje za pređom i tkaninom; on može da bude relativno skup jer veliki profit u pamučnoj industriji stvara veliku tražnju za njim. S druge strane, može profit industrijalaca biti visok upravo zato što je cena pamuka niska. Hubbardova lista pokazuje da kamatna stopa i robne cene vrše kretanja koja su među sobom skroz nezavisna, dok se kretanja kamatne stope tačno prilagođavaju kretanjima metalne rezerve i meničnih kurseva.

»Zato ako ima robâ u izobilju, novčana kamata mora biti niska«, kaže »Economist«. U krizama biva upravo obrnuto; robe su suvišne, nepretvorljive u novac, a kamatna stopa zbog toga visoka; u drugoj fazi ciklusa vlada velika tražnja za robama, zbog čega su povratni pritoci laki, ali u isti mah robne cene rastu, a usled lakih povratnih pritoka kamatna stopa je niska. »Ako su one« (robe) »retke, onda ona mora biti visoka.« Opet se događa suprotno u vreme mli-tavosti posle krize. Robe su retke, govoreći apsolutno, a ne sa obzirom na tražnju; a kamatna stopa je niska.

Ad 4), da će neki vlasnik roba kod pretrpanog tržišta jeftinije prodavati — ako uopšte može prodati — nego ako je u izgledu brzo iscrpljenje postojećih zaliha, prilično je jasno. Ali je manje jasno zbog čega treba zato da padne kamatna stopa.

Ako je tržište pretrpano uvezenom robom, kamatna stopa se može popeti usled uvećane tražnje za zajmovnim kapitalom od strane sopstvenika, da ne bi morali robu baciti na tržište. Ona može pasti zato što lakoća dobijanja komercijalnog kredita održava tražnju za bankovnim kreditom na relativno još niskom nivou.

»Economist« pominje brzi uticaj koji je na kurseve 1847. izvršilo povišenje kamatne stope i drugi pritisak na novčano tržište. Ali se ne sme zaboraviti da je uprkos preokretu u kursevima zlato produžilo da se odliva do kraja aprila; preokret nastupa tu tek početkom maja.

Prvog januara 1847. godine bila je Bančina metalna rezerva 15 066 691 £; kamatna stopa $3\frac{1}{2}\%$; tromesečni kurs na Pariz 25,75; na Hamburg 13,10; na Amsterdam $12,3\frac{1}{4}$. Petog marta metalna rezerva pala je na 11 595 535 £; eskont se popeo na 4%; menični kurs pao je na Pariz $35,67\frac{1}{2}$, Hamburg $13,9\frac{1}{4}$, Amsterdam $12,2\frac{1}{2}$. Odliv zlata traje dalje; vidi sledeću tabelu:

Datum 1847.	Metalna rezerva Engleske banke £	Novčano tržište	Najviši tromesečni kursevi		
			Pariz	Hamburg	Amsterdam
20. mart	11 231 630	Bankovni eskont 4%	25,67 ^{1/2}	13,09 ^{3/4}	12,2 ^{1/2}
3. april	10 246 410	Bankovni eskont 5%	25,80	13,10	12,3 ^{1/2}
10. april	9 867 053	Novac vrlo redak	25,90	13,10 ^{1/3}	12,4 ^{1/2}
17. april	9 329 841	Bankovni eskont 5 ^{1/2} %	26,02 ^{1/2}	13,10 ^{3/4}	12,5 ^{1/2}
24. april	9 213 890	Depresija	26,05	13,12	12,6
1. maj	9 337 716	Rastuća depresija	26,15	13,12 ^{3/4}	12,6 ^{1/2}
8. maj	9 588 759	Najveća depresija	26,27 ^{1/2}	13,15 ^{1/2}	12,7 ^{3/4}

Godine 1847. izneo je celokupni izvoz plemenitog metala iz Engleske 8 602 597 £. Od toga je otišlo:

u Sjedinjene Države	3 226 411 £
u Francusku	2 479 892 £
u Hanzeatske gradove	958 781 £
u Holandiju	247 743 £

Uprkos preokretu kurseva krajem marta, odliv zlata traje dalje čitav mesec dana; verovatno u Sjedinjene Države.

»Ovde vidimo« (kaže »Economist«, 1847, str. 954) »kako je brzo i snažno bilo dejstvo povišene kamatne stope, i novčane oskudice koja je zatim nastupila, u korekturi nepovoljnog kursa i u okretanju zlatne bujice, tako da je ponovo tekla ka Engleskoj. Ovo je dejstvo bilo postignuto sasvim nezavisno od bilansa plaćanja. Viša kamatna stopa proizvela je nižu cenu vrednosnih papira, kako engleskih tako i stranih, i bila je povod velikim kupovinama tih hartija za račun inostranstva. Ovo je uvećalo sumu menica vučenih iz Engleske, dok je, s druge strane, zbog visoke kamatne stope teškoća da se dobije novac bila toliko velika da je tražnja za ovim menicama pala, dok je njihova suma rasla. Iz istog se uzroka dogodilo da su poništeni nalozi za stranu robu i da su engleske investicije kapitala u stranim hartijama od vrednosti unovčene, a novac bio donet u Englesku da se tu investira. Tako čitamo npr. u ,Rio de Janeiro Price Current' od 10. maja: ,Menični kurs' {na Englesku} ,ponovo je pao, poglavito usled pritiska na tržište za rime se za utržak znatnih prodaja' {brazilskih} ,državnih papira za engleski račun'. Tako je engleski kapital koji je bio investiran u inostranstvu u raznim hartijama od vrednosti kad je kamatna stopa ovde bila vrlo niska, vraćen kad se kamatna stopa popela.«

Engleski trgovinski bilans

Sama Indija ima da plati oko 5 miliona tributa za »dobru vladu«, kamate i dividende na britanski kapital itd., pri čemu uopšte nisu ni uzete u račun sume koje svake godine šalju u domovinu delom činovnici kao uštede od svojih plata, delom engleski trgovci kao deo svojih profita, da bi ih uložili u Engleskoj. Iz istih se razloga iz svake britan-

ske kolonije moraju stalno prevoditi velike rimese. Većina banaka u Australiji, Zapadnoj Indiji i Kanadi osnovana je britanskim kapitalom, dividende se imaju plaćati u Engleskoj. Isto tako Engleska poseduje mnoge inostrane državne hartije, evropske, severnoameričke i južnoameričke, od kojih treba da prima kamate. Uz to dolazi još i njeno učešće u stranim železnicama, kanalima, rudnicima itd., sa odgovarajućim dividendama. Rimese za sve ove pozicije vrše se gotovo isključivo u proizvodima, iznad iznosa engleskog izvoza. S druge strane, ono što iz Engleske ide u inostranstvo posednicima engleskih hartija od vrednosti ili za utrošak Englezima u inostranstvu, beznačajno je malo prema ovome.

Ovo pitanje je, ukoliko se tiče trgovinskog bilansa i meničnih kurseva,

»u svakom datom momentu pitanje vremena. Po pravilu... Engleska daje dugoročne kredite na svoj izvoz, dok se uvozi plaćaju u gotovu. U izvesnim momentima ima ova razlika u uzanci značajan uticaj na kurseve. U vreme kad se naš izvoz veoma znatno uvećava, kao 1850, mora se vršiti stalno uvećavanje investiranja britanskog kapitala... tako rimese od 1850. mogu glasiti za robe koje su izvezene 1849. Ali ako 1850. izvoz premaši izvoz od 1849. za 6 miliona, onda je praktična posledica toga da se za tu sumu poslalo izvan zemlje više novaca nego što se iste godine vratilo; a na ovaj način dolazi do uticaja na kurseve i kamatnu stopu. Ali ako je, naprotiv, naš posao u krizi deprimiran, a naš izvoz jako ograničen, onda prispele rimese za veće izvoze ranijih godina veoma znatno premašuju vrednost našeg uvoza; saobrazno tome, kursevi se okreću u našu korist, kapital se brzo akumuliše u zemlji, a kamatna stopa pada.« (»Economist« od 11. januara 1851.)

Spoljni menični kurs može se promeniti:

1. usled trenutnog bilansa plaćanja, ma kakvim uzrocima ovaj bio određen: čisto trgovinskim, investicijom kapitala u inostranstvu, ili državnim izdacima, u ratovima itd., ukoliko se pri tome vrše plaćanja u inostranstvu u gotovom novcu;

2. usled devalvacije novca u nekoj zemlji, bio to metalni ili papirni novac. Ovo je čisto nominalno. Ako bi 1£ predstavljala još samo polovinu novca koji je ranije predstavljala, po sebi se razume da bi se obračunavala po $12\frac{1}{2}$ franaka umesto po 25;

3. gde se radi o kursu među zemljama od kojih jedna upotrebljava kao »novac« srebro, a druga zlato, menični kurs zavisi od relativnih kolebanja vrednosti ova dva metala, pošto ova kolebanja očevidno kvare paritet među njima. Primer za ovaj poslednji slučaj bili su kursevi od 1850; oni su bili nepovoljni za Englesku, mada je njen izvoz ogromno porastao; ali ipak nije došlo do odliva zlata. To je bilo posledica trenutnog porasta vrednosti srebra prema vrednosti zlata. (Vidi »Economist« od 30. novembra 1850.)

Paritet meničnog kursa za 1£ jeste: na Pariz 25 fr. 20 santima; Hamburg 13 maraka banko $10\frac{1}{2}$ šil.; Amsterdam 11 guldena 97 centi. Srazmerno rastu meničnog kursa na Pariz preko 25,20 on postaje

povoljniji za engleskog dužnika koji duguje Francuskoj ili za kupca francuskih roba. U oba slučaja treba mu manje funti sterlinga da postigne svoju svrhu. — U udaljenijim zemljama gde se plemeniti metal ne može lako dobiti kada su menice retke i nedovoljne za rimese koje valja izvršiti za Englesku, nastupa kao prirodna posledica dizanje cena onih proizvoda koji se obično šalju u Englesku, pošto sad za ovim nastaje veća tražnja da bi se one poslale u Englesku umesto menica; ovo je čest slučaj u Indiji.

Nepovoljan menični kurs, pa čak i odliv zlata, može da se dogodi kad je u Engleskoj novac u vrlo velikom izobilju, kamatna stopa niska, a cene vrednosnih papira visoke.

U toku 1848. dobila je Engleska velike količine srebra iz Indije, pošto su dobre menice bile retke, a osrednje su usled krize od 1847. i velikog nedostatka kredita u poslu sa Indijom nerado uzimane. Sve ovo srebro, tek što je prispelo, našlo je brzo put na Kontinent, na kom je revolucija svugde prouzročila tezaurisanje. Isto je srebro 1850. većim delom otišlo natrag u Indiju, pošto je stanje meničnog kursa ovo činilo unosnim.

Monetarni sistem bitno je katolički, kreditni sistem bitno protestantski. »The Scotch hate gold.«^{1*} Kao papir, novčano biće robe ima samo društvenu egzistenciju. *Vera* donosi blaženstvo. Vera u novčanu vrednost kao immanentni duh roba, vera u način proizvodnje i njegov predodređeni poredak, vera u pojedinačne agente proizvodnje kao čistu personifikaciju kapitala koji sam oplođuje svoju vrednost. Ali, koliko se malo protestantizam emancipuje od osnova katolicizma, toliko se malo emancipuje i kreditni sistem od osnove monetarnog sistema.

---

^{1*} Škoti mrze zlato.

GLAVA TRIDESET ŠESTA

Pre kapitalizma

Kamatonosni kapital ili, kako ga možemo označiti u njegovom starinskom obliku, zelenički kapital, spada sa svojim blizancem, trgovaćkim kapitalom, u prepotpne oblike kapitala, koji odavno pretvorene kapitalističkom načinu proizvodnje i koje nalazimo u najrazličitijim ekonomskim društvenim formacijama.

Postojanje zeleničkog kapitala ne zahteva ništa drugo osim da se bar jedan deo proizvoda pretvara u robe i da se u isti mah s robnom trgovinom razvija i novac u različitim funkcijama.

Razvitak zeleničkog kapitala priključuje se razvitku trgovaćkog, a osobito novčarskog kapitala. U starom Rimu, počev od poslednjih vremena republike, kada je manufaktura stajala duboko ispod antičkog prosečnog razvijatka, bio je trgovачki, novčarski i zelenički kapital — u okviru antičkog oblika — razvijen do najvišeg stepena.

Videli smo kako uz novac nužno ide i obrazovanje blaga. Ali profesionalni zgrtač blaga postaje važan tek kad se pretvorí u zeleniča.

Trgovac uzima novac na zajam da bi novcem pravio profit, da bi ga primenio kao kapital, tj. utrošio. Prema njemu, dakle, i u starijim oblicima stoji novčani zajmodavac isto onako kao prema modernom kapitalisti. Ovaj specifični odnos osetili su i katolički univerziteti.

»Univerziteti Alkale, Salamanke, Ingolštata, Frajburga u Brajzgau, Majnca, Kelna i Trijera, jedan za drugim priznadoše pravednost kamata za trgovinske zajmove. Prvih pet aprobacija bile su deponovane u arhivama konzulata grada Liona i štampane su u dodatku uz ‚Traité de l'usure et des intérêts‘, Lyon, Bruyset-Ponthus.« (M. Augier, *Le crédit public etc.*, Paris 1842, str. 206.)

U svima oblicima gde robovska privreda (ne patrijarhalna, nego kao u kasnijim grčkim i rimskim vremenima) postoji kao sredstvo bogaćenja, gde je novac, dakle, sredstvo da se kupovinom robova, zemlje itd. prisvoji tudi rad, novac postaje, upravo zato što se može tako uložiti, sposoban za oplođavanje svoje vrednosti kao kapital, postaje kamatonosan.

Međutim, ima dva karakteristična oblika u kojima zelenički kapital postoji u vreme pre kapitalističkog načina proizvodnje. Kažem: karakteristična oblika. Isti se oblici ponavljaju i na bazi kapitalističke

proizvodnje, ali samo kao podređeni oblici. Oni ovde više nisu oblici koji određuju karakter kamatonosnog kapitala. Ta dva oblika jesu: *prvo*, zelenošenje pozajmljivanjem novca rasipničkim velikašima, uglavnom zemljovlasnicima; *drugo*, zelenošenje pozajmljivanjem novca sitnim proizvođačima koji su vlasnici svojih sopstvenih uslova rada, u koje spada zanatlija, a sasvim specifično seljak, pošto uopšte u prekapitalističkim prilikama, ukoliko one dopuštaju postojanje sitnih samostalnih pojedinačnih proizvođača, seljačka klasa mora sačinjavati njihovu veliku većinu.

Jedno i drugo, kako upropošćavanje bogatih zemljovlasnika zelenoštvom tako i isisavanje sitnih proizvođača, vodi obrazovanju i koncentrisanju velikih novčanih kapitala. Ali do koje će mere ovaj proces ukinuti stari način proizvodnje, kao što se to dogodilo u modernoj Evropi i da li će na njegovo mesto uspostaviti kapitalistički način proizvodnje, to potpuno zavisi od stupnja istorijskog razvoja i uslova koji su njime dati.

Zelenoški kapital kao karakterističan oblik kamatonosnog kapitala odgovara preovlađivanju sitne proizvodnje, seljaka koji sami rade i malih zanatskih majstora. Tamo gde prema radniku, kao u razvijenom kapitalističkom načinu proizvodnje, uslovi rada i proizvod rada istupaju kao kapital, tu on kao proizvođač nema zbog čega da uzima novac na zajam. Tamo gde uzima na zajam, čini on to kao u zalagaonici za ličnu nevolju. Ali tamo gde je radnik sopstvenik — stvaran ili nominalan — svojih uslova za rad i svog proizvoda, tu on stoji kao proizvođač u odnosu prema kapitalu novčanog zajmodavca koji pred njega istupa kao zelenoški kapital. Newman izražava stvar banalno kad kaže da je bankar ugledan, jer pozajmljuje bogatašima, dok je zelenoš omražen i prezren, jer pozajmljuje siromasima. (F. W. Newman, *Lectures on Political Economy*, London 1851, str. 44.) On previđa da između toga leži razlika dvaju društvenih načina proizvodnje i društvenih poredaka koji im odgovaraju, te da stvar nije likvidirana sa suprotnošću bogataša i siromaha. Naprotiv, zelenoštvo koje isisava siromašnog sitnog proizvođača ide ruku pod ruku sa zelenoštvom koje isisava bogatog veleposednika. Čim je zelenoštvo rimskih patricija potpuno upropastilo rimske plebejce, sitne seljake, došao je kraj tome načinu eksploatisanja, a na mesto sitnoseljačke privrede stupila je čista robovska privreda.

Tu zelenoš može pod oblikom kamate da proguta sav suvišak preko najneophodnijih sredstava za izdržavanje (iznos kasnije najamnine) proizvođača (što se kasnije ispoljava kao profit i zemljišna renta), te je otuda do krajnosti besmisleno da se ovde, gde kamata, sa izuzetkom onoga što ide državi, prisvaja sebi *sav* višak vrednosti, visina *ove* kamate upoređuje s visinom moderne kamatne stope, gde kamata, bar ona normalna, sačinjava samo jedan deo toga viška vrednosti. Pri tome se zaboravlja da najamni radnik proizvodi i predaje kapitalisti koji ga zapošljava profit, kamatu i zemljišnu rentu, ukratko *sav* višak vrednosti. Carey čini ovo besmisленo poređenje da bi njime pokazao

kako je koristan po radnike razvitak kapitala i pad kamatne stope koji prati taj razvitak. Ako zatim zelenaš, nezadovoljan time što cedi višak rada svoje žrtve, malo-pomalo stiče i pravo svojine nad-samim njegovim uslovima za rad, zemljom, kućom itd., i stalno je zaposlen oko toga da ga ovako ekspropriše, onda se pri tome opet zaboravlja da ova potpuna eksproprijacija radnika od njegovih uslova za rad nije rezultat kome kapitalistički način proizvodnje teži, nego gotova pretpostavka od koje on polazi. Najamni rob je baš kao i pravi rob svojim položajem isključen iz mogućnosti da postane dužnički rob, bar u svom kvalitetu kao proizvođač; dakako, on to može postati samo u svom svojstvu potrošača. Zelenaški kapital u ovom obliku u kome doista prisvaja sav višak rada neposrednog proizvođača ne menjajući način proizvodnje; u kome su svojina, odnosno posed proizvođača nad uslovima za rad — i pojedinačna sitna proizvodnja koja tome odgovara — bitna pretpostavka; u kome, dakle, kapital sebi ne potčinjava rad neposredno te, dakle, ne istupa prema njemu kao industrijski kapital, — taj zelenaški kapital osiromašava ovaj način proizvodnje, paralizuje proizvodne snage umesto da ih razvija, i u isti mah ovekovečuje te bedne prilike u kojima se društvena proizvodnost rada ne razvija kao u kapitalističkoj proizvodnji na račun samog rada.

Tako zelenaštvo, s jedne strane, potkopava i razara antičko i feudalno bogatstvo i antičku i feudalnu svojinu, a s druge strane, potkopava i upropaćuje sitnoseljačku i sitnograđansku proizvodnju, ukratko, sve oblike gde se proizvođač još javlja kao sopstvenik svojih sredstava za proizvodnju. U oformljenom kapitalističkom načinu proizvodnje radnik nije sopstvenik uslova za proizvodnju, oranice koju obrađuje, sirovine koju prerađuje itd. Ali ovoj otuđenosti uslova za proizvodnju od proizvođača ovde odgovara stvarni prevrat u samom načinu proizvodnje. Izolovani radnici okupljaju se u velikoj radionici za podeljenu, raščlanjenu delatnost; alat postaje mašinom. Sam način proizvodnje ne dopušta više ovu rasparčanost oruđa za proizvodnju, vezanu sa sitnom svojinom, kao god ni izolovanost samih radnika. U kapitalističkoj proizvodnji zelenaštvo više ne može da rastavlja uslove za proizvodnju od proizvođača, jer su oni već rastavljeni.

Zelenaštvo centralizuje novčane imetke tamo gde su sredstva za proizvodnju rasparčana. Ono ne menja način proizvodnje nego se upija u njega kao parazit i osiromašava ga. Ono ga isisava, cedi i prisiljava da reprodukciju vrši pod sve bednijim uslovima. Otuda popularna mržnja protiv zelenaša, u najvećoj meri u antičkom svetu, gde je proizvođačeva svojina na njegove uslove za proizvodnju bila u isti mah baza političkih odnosa, samostalnosti građanina države.

Ukoliko vlada ropstvo, ili ukoliko višak proizvoda pojede feudalni gospodar sa svojom družinom, pa vlasnik robova ili feudalni gospodar padne u ruke zelenašima, način proizvodnje takođe ostaje isti, samo što biva okrutniji za radnike. Zaduženi robovlasnik ili feudalni gospodar isisava više, jer je i sam više isisavan. Ili konačno ustupa svoje mesto

zelenasu, koji sam postaje zemljovlasnik ili robovlasnik, kao vitez u starom Rimu. Na mesto starih izrabljivača, čija je eksploatacija više ili manje patrijarhalna, jer je velikim delom bila sredstvo političke moći, stupa okrutan, na novac pohlepan skorojević. Ali se sam način proizvodnje ne menja.

Zelenštvo ima revolucionarno dejstvo u svima prekapitalističkim načinima proizvodnje samo time što razara i rastvara svojinske oblike na čijoj čvrstoj osnovici i postojanoj reprodukciji u istom obliku počiva političko uređenje. Kod azijskih oblika može zelenštvo da traje dugo, a da ne izazove ništa drugo osim ekonomске začmalosti i političke pokvarenosti. Tek tamo gde postoje i kad postoje i ostali uslovi kapitalističkog načina proizvodnje, pokazuje se zelenštvo kao jedno od sredstava za stvaranje novog načina proizvodnje, s jedne strane upropšćavanjem feudalnih gospodara i sitne proizvodnje, a s druge strane centralizovanjem uslova rada u kapital.

U srednjem veku nije ni u jednoj zemlji bilo opšte kamatne stope. Crkva je unapred zabranjivala svaki kamatni posao. Zakoni i sudovi samo su malo obezbedivali zajmove. Utoliko je veća bila kamatna stopa u pojedinim slučajevima. Maleni novčani opticaj, nužnost da se većina plaćanja izvrši u gotovu, prisiljavali su na uzajamljivanje novca, utoliko više što je manje bio razvijen menični posao. Vladale su vrlo velike razlike kako u kamatnoj stopi tako i u pojmovima o zelenštву. U doba Karla Velikog smatralo se zelenštвom ako neko uzme 100%. U Lindauu na Bodenskom jezeru uzimali su 1348. g. građani domoroci $216\frac{2}{3}\%$. U Cirihu je Gradsko veće odредило $43\frac{1}{3}\%$ kao zakonitu kamatu. U Italiji se katkad moralo plaćati 40%, mada od 12. do 14. veka obična stopa nije prelazila 20%. Verona je propisala kao zakonitu kamatu $12\frac{1}{2}\%$. Car Friedrich II ustanovio je 10%, ali to samo za Jevreje. O hrišćanima mu se nije govorilo. 10% bila je u porajnskoj Nemačkoj obična kamata već u 13. veku. (Hüllmann, *Geschichte des Städteswesens*, II, str. 55 - 57.)

Zelenški kapital ima kapitalov način eksploatacije bez njegovog načina proizvodnje. Ovaj se odnos ponavlja i u okviru građanske ekonomije u zaostalim granama industrije ili u takvima koje se odupiru prelasku na moderni način proizvodnje. Ko bi htEO da upoređuje npr. englesku kamatnu stopu sa indijskom, ne sme uzeti kamatnu stopu Engleske banke, nego npr. kamatnu stopu koju od sitnih proizvođača kućne industrije uzimaju pozajmljivači malih mašina.

Nasuprot potrošnom bogatstvu, zelenštvo je istorijski važno po tome što je ono sâmo proces postajanja kapitala. Posredstvom zelenškog kapitala i trgovačkog imetka stvara se novčani imetak koji je nezavisan od zemljišne svojina. Što je robni karakter proizvoda manje razvijen, što je razmenska vrednost manje zagospodarila proizvodnjom u celoj njenoj širini i dubini, to se više novac ispoljava kao pravo bogatstvo, bogatstvo kao takvo, kao opšte bogatstvo, nasuprot njegovom ograničenom načinu predstavljanja u upotrebnim

vrednostima. Na ovome počiva obrazovanje blaga. Ako se ne uzme u obzir novac kao svetski novac i blago, on istupa kao absolutni oblik robe, osobito u obliku platežnog sredstva. A kamatu, i s njome novčani kapital, razvija osobito funkcija novca kao platežnog sredstva. Ono što rasipničko i korumptivno bogatstvo hoće, jeste novac kao novac, novac kao sredstvo kojim se sve kupuje. (A i za plaćanje dugova.) Malom proizvođaču novac treba iznad svega radi plaćanja. (Veliku ulogu igra u ovome pretvaranje naturalnih činidaba i dažbina zemljogospodaru i državi u novčanu rentu i novčane poreze.) U oba slučaja novac se upotrebljava kao novac. Na drugoj strani, obrazovanje blaga postaje realno, ostvaruje svoj san tek u zelenštву. Ono što se od vlasnika blaga traži nije kapital, već novac kao novac; ali putem kamate on pretvara ovo novčano blago za sebe u kapital — u sredstvo kojim se može da dočepa celog ili jednog dela viška vrednosti, a takođe i jednog dela samih uslova za proizvodnju, pa ma nominalno oni prema njemu i dalje ostali tuđa svojina. Zelenštvo očevидно živi u porama proizvodnje kao bogovi u Epikurovim međusvetovima^[45]. Novac je tim teže imati ukoliko manje je robni oblik opšti oblik proizvoda. Zato zeleniš nikako ne poznaje neku drugu granicu osim proizvodne sposobnosti ili otpornosti onih kojima treba novac. U sitnoseljačkoj i sitnoburžoaskoj proizvodnji novac se upotrebljava kao kupovno sredstvo poglavito kada radniku nekim slučajnostima ili izvanrednim potresima propadnu uslovi za proizvodnju (koji su u ovim načinima proizvodnje pretežno još njegova sopstvenost), ili se bar ne naknade u običnom toku reprodukcije. Bitni deo ovih uslova za proizvodnju sačinjavaju sredstva za život i sirovine. Njihovo poskupljenje može onemogućiti njihovo naknadivanje iz realizacije proizvoda, kao što obična nerodica može seljaka da spreči da u naturi naknadi seme. Isti oni ratovi kojima su rimski patriciji upropasčavali plebejce prisiljavajući ih na ratnu službu, koji su ih sprečavali u reprodukovavanju njihovih radnih uslova i time ih osiromašavali (a osiromašavanje, pogoršavanje ili gubitak uslova za reprodukciju ovde je dominantan oblik) napunili su patricijima ambare i podrume uplačkanim bakrom, tadašnjim novcem. Umesto da plebejcima dadu neposredno robe koje su im bile potrebne, žito, konje, rogatu marvu, oni su im pozajmljivali ovaj bakar, koji je njima samima bio nekoristan, i iskorišćavali su taj položaj da bi iznudili ogromne zeleniške kamate pomoću kojih su plebejce učinili svojim dužničkim robovima. Pod Karлом Velikim franački seljaci isto su tako upropasčeni ratovima, tako da im nije preostalo drugo nego da od dužnika postanu kmetovi. Poznato je da se u Rimskom Carstvu često događalo da je glad dovodila slobodne ljude do toga da svoju decu ili same sebe prodadu bogatašima kao robe. Ovoliko o opštim prekretnicama. Posmatramo li stvar u pojedinostima, onda održanje ili gubitak uslova za proizvodnju zavisi za sitnog proizvođača od hiljadu slučajeva, i svaki ovakav slučaj ili gubitak znači osiromašenje

i postaje tačkom gde se zelenički parazit može da ugnezdi. Sitnom seljaku je dovoljno da mu kreira samo krava pa da bude nesposoban da svoju reprodukciju otpočne opet u starom razmeru. Time on pada u ruke zeleniča, a kad se to jednom dogodi, više se nikad ne oslobodi.

Ali je pravo, veliko i svojstveno poprište zeleničtva funkcija novca kao platežnog sredstva. Svaka novčana dažbina koja pada u neki određeni rok, zemljišni činž, tribut, porez itd., donosi sa sobom nužnost novčanog plaćanja. Zato se zeleničtvo od starih Rimljana pa do modernih vremena uglavnom nakalemljuje kod zakupaca poreza, fermiers généraux^{1*}, receveurs généraux^{2*}. Zatim se s trgovinom i s opštim zavladavanjem robne proizvodnje razvija vremensko razdvajanje kupovine i plaćanja. Novac valja dati o određenom roku. Kako ovo može da dovede do okolnosti u kojima još danas novčani kapitalista i zelenič prelaze jedan u drugog, o tome pružaju dokaz moderne novčane krize. A ovo isto zeleničtvo postaje glavnim sredstvom da se nužnost novca kao platežnog sredstva dalje razvije, jer proizvođača sve dublje gura u dugove, a uništava mu njegova obična platežna sredstva time što mu samim teretom kamate onemogućava redovnu reprodukciju. Tu zeleničtvo proističe iz novca kao platežnog sredstva i proširuje ovu funkciju novca, svoje najrođenije poprište.

Razvitak kreditnog sistema vrši se kao reakcija na zeleničtvo. Ali se ovo ne sme pogrešno razumeti i nikako uzeti u onom smislu u kom su ga uzimali antički pisci, crkveni oci, Luther i stariji socijalisti. To ne znači ni više ni manje nego podvrgavanje kamatonosnog kapitala uslovima i potrebama kapitalističkog načina proizvodnje.

U modernom kreditnom sistemu kamatonosni kapital uglavnom se prilagođava uslovima kapitalističke proizvodnje. Ne samo da zeleničtvo kao takvo produžuje postojati nego se kod narodâ s razvijenom kapitalističkom proizvodnjom oslobađa onih prepona koje mu je čitavo staro zakonodavstvo postavljalo. Kamatonosni kapital zadržava oblik zeleničkog kapitala prema licima i klasama, ili u prilikama gde se ne uzajmljuje ili ne može uzajmljivati u smislu kapitalističkog načina proizvodnje; gde se uzajamljuje iz individualne nevolje kao u zala-gaonici; gde se potrošnom bogatstvu pozajmljuje radi rasipanja; ili gde je proizvođač nekapitalistički proizvođač, sitni seljak, zanatlija itd., dakle gde je on još kao neposredni proizvođač vlasnik svojih sopstvenih uslova proizvodnje; naposletku, gde sam kapitalistički proizvođač operiše u tako malom razmeru da se približava onim proizvođačima koji sami rade.

Ono čime se kamatonosni kapital, ukoliko sačinjava jedan od bitnih elemenata kapitalističkog načina proizvodnje, razlikuje od

^{1*} generalnih zakupaca — ^{2*} ubirača poreza

zeleničkog kapitala nikako nije priroda ili karakter samo ovog kapitala. Tu razliku čine samo promenjeni uslovi pod kojima on funkcioniše, a otuda i totalno izmenjeni lik zajmoprimca koji istupa prema novčanom zajmodavcu. Čak i tamo gde čovek bez imetka dobija kredit kao industrijalac ili trgovac, događa se to iz pouzdanja da će on sa uzajmljenim kapitalom funkcionisati kao kapitalista, prisvajati neplaćeni rad. Njemu se kredit daje kao potencijalnom kapitalisti. A ta okolnost, kojoj se ekonomski apologeti toliko dive, što se neki čovek bez imetka, ali energičan, solidan, sposoban i s poznavanjem posla, može na ovaj način da pretvori u kapitalistu — a u kapitalističkom načinu proizvodnje uopšte se svačija trgovinska vrednost procenjuje više ili manje tačno — učvršćuje vladavinu samog kapitala, proširuje joj osnovicu i omogućuje joj da uvek regrutuje nove snage iz društvene podloge, pored svega toga što ona protiv postojećih pojedinačnih kapitalista stalno izvodi na poprište nove, nemilo dočekivane redove vitezova sreće. Sasvim onako kao što je okolnost da je katolička crkva u srednjem veku stvarala svoju hijerarhiju od najboljih glava u narodu bez obzira na stalež, rođenje i imetak, bila jedno od glavnih sredstava za učvršćivanje popovske vlasti i potlačivanja laika. Što god je neka vladajuća klasa sposobnija da u sebe primi najznačajnije ljudi klase nad kojima vlada, to je solidnija i opasnija njena vladavina.

Zbog toga inicijatori modernog kreditnog sistema, umesto da bace prokletstvo na kamatonosni kapital uopšte, naprotiv polaze od njegovog izričitog priznanja.

Mi ovde ne govorimo o reakciji protiv zeleničtva, koja je sirotinju htela da zaštiti od njega, kao Monts-de-piété^[78] (osnovani 1350. u Sarlenu u Franš-Konteu, kasnije u Perudi i Savoni u Italiji, 1400. i 1479). Oni su zanimljivi samo zbog toga što pokazuju istorijsku ironiju koja skromne želje pretvara pri njihovom ostvarivanju u njihovu suštu suprotnost. Po jednoj umerenoj oceni, engleska radnička klasa plaća 100% zalagaonicama, tim potomcima Monts-de-piété.²¹ Isto tako ne govorimo ni o kreditnim fantazijama recimo jednog dr Hugh-a Chamberleyne-a ili Johna Briscoe-a, koji su u poslednjoj deceniji 17. stoljeća hteli da oslobole englesku aristokratiju od zele-

²¹ »Kamata zalagaonica postaje ovako prekomerna zbog toga što ljudi u jednom istom mesecu često zalažu i otkupljuju, i što zalažu jedan predmet da bi otkupili neki drugi i pri tome dobili neku malu diferenciju u novcu. U Londonu ima 240 koncesioniranih zajmodavaca na zaloge, a u unutrašnjosti nekih 1450. Primjenjeni kapital ceni se na oko 1 milion. On se obrće bar triput na godinu i uvek prosečno sa $33\frac{1}{2}\%$, tako da niže klase u Engleskoj plaćaju 100% godišnje za privremeni predujam jednog miliona, ne uzimajući u obzir gubitke usled propuštanja roka za otkup založenih predmeta.« (J. D. Tuckett, *A History of the Past and Present State of the Labouring Population*, London 1846, I, str. 114.)

naštva putem jedne poljoprivredne banke s papirnim novcem baziranim na zemljišnoj svojini.²²

Kreditna društva koja su se u 12. i u 14. veku obrazovala u Veneciji i Ėnovi potekla su iz potrebe pomorske trgovine i krupne trgovine, koja se na njoj zasnivala, da se oslobođe vlasti staromodnog zelenaštva i monopolista novčane trgovine. Ako se prave banke koje su bile osnovane u ovim gradskim republikama u isti mah predstavljaju kao zavodi za javni kredit, od kojih je država dobijala predujmove na poreze koji će biti uterivani, onda ne treba zaboravljati da su trgovci koji su ta društva stvarali i sami bili prvi ljudi tih država i da su bili isto tako zainteresovani da od zelenaštva oslobođe svoju vladu kao i sebe same²³, i da time ujedno i državu potčine sebi jače i sigurnije. Zato su i torijevci, kad je trebalo da se osnuje Engleska banka, zamerali:

»Banke su republikanske ustanove. Banke su cvetale u Veneciji, Ėnovi, Amsterdamu i Hamburgu. A je li ikad iko čuo o kakvoj banci Francuske ili Španije?«

Amsterdamska banka od 1609, a isto tako Hamburška (1619), ne označuju epohu u razvitku modernog kreditnog sistema. To je bila čisto depozitna banka. Bonovi koje je banka izdavala bili su u stvari samo priznanice o prijemu deponovanog iskovanog ili neisko-

²² Oni su čak i u naslovima svojih dela navodili kao glavni cilj: »opšte blagostanje zemljoposednika, veliko podizanje vrednosti zemljišnog poseda, oslobođenje plemstva i džentrije itd. od poreza, uvećanje njihovog godišnjeg dohotka itd.« Samo bi zelenaši izgubili, ti najgori neprijatelji nacije, koji su plemstvu i jomenriji^{1*} naneli više štete no što bi mogla počiniti kakva osvajačka vojska iz Francuske.

²³ »Tako je, npr., Charles II, engleski kralj, imao da plaća ogromne zelenaške kamate i ažije „zlatarima“ (pretečama bankara) 20 - 30%. Ovako unosan posao podsticao je „zlatare“ da sve više daju predujmove kralju, da anticipiraju sve poreske prihode, da svako odobrenje novca od strane parlamenta, čim je ono bilo dato, uzimaju u zalog, kao i da se među sobom takmiče u kupovanju i primanju u zalog bills^{2*}, orders^{3*} i tallies^{4*}, tako da su u stvarnosti svi državni prihodi prolazili kroz njihove ruke.« (John Francis, *History of the Bank of England*, London 1848, I, str. 30, 31.) »Osnivanje jedne banke bilo je već i ranije predlagano. Najzad je ona postala nužna.« (Isto, str. 38.) »Banka je bila potrebna već zbog same vlade, koju su isisavali zelenaši, da bi mogla dobijati novac po snošljivoj kamatnoj stopi pod garancijom parlamentarnih odobrenja.« (Isto, str. 59, 60.)

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 638 - 640. — ^{2*} menica — ^{3*} naloga za plaćanje — ^{4*} rabošâ

vanog plemenitog metala, i cirkulisali su samo sa indosmanom njihovih primalaca. Ali su se u Holandiji s trgovinom i manufakturom bili razvili trgovinski kredit i novčarstvo, i kamatonosni kapital bio je samim tokom razvitka podređen industrijskom i trgovačkom kapitalu. Ovo se pokazivalo već u niskoj kamatnoj stopi. A u 17. veku Holandija je važila kao uzor-zemlja ekonomskog razvitka, kao danas Engleska. Tamo se monopol staromodnog zelenaštva, koji se temeljio na siromaštvu, srušio sam od sebe.

Kroz celi 18. vek odjekuje u Engleskoj, s pozivanjem na Holandiju, vika — a i zakonodavstvo dejstvuje u tome pravcu — da se kamatna stopa silom snizi kako bi se kamatonosni kapital podredio trgovačkom i industrijskom, umesto obrnuto. Glavni horovođa je ser Josiah Child, otac normalnog engleskog privatnog bankarstva. On deklamuje protiv monopola zelenaša isto onako kao što se Moses & Son, krojači masovne konfekcije, reklamiraju kao borci protiv monopola »privatnih krojača«. Ovaj Josiah Child u isti je mah otac engleskog stokdžoberstva. Tako on, autokrat Istočnoindijske kompanije, brani njen monopol u ime slobode trgovine. Polemišući protiv Thomasa Manleya (*Interest of Money mistaken*)^[79], on kaže:

»Kao predvodnik plašljive i kukavičke bande zelenaša, postavlja on svoju glavnu bateriju na tačku koju sam ja označio kao najslabiju... on prosto poriče da je niska kamatna stopa uzrok bogatstva i uverava da je samo njegova posledica.« (*Traités sur le commerce etc.*, 1669, trad. Amsterdam et Berlin, 1754 [str. 120].) »Ako je trgovina ta koja bogati neku zemlju, i ako snižavanje kamate uvećava trgovinu, onda je snižavanje kamate ili ograničavanje zelenaštva bez sumnje plodan glavni uzrok bogatstva neke nacije. Nije ni najmanje besmisleno kad se kaže da jedna ista stvar može da bude i uzrok pod izvesnim okolnostima i posledica pod nekim drugim.« (*Isto*, str. 155.) »Jaje je uzrok kokoške, a kokoška je uzrok jajeta. Smanjivanje kamate može prouzročiti uvećanje bogatstva, a uvećanje bogatstva još veće smanjivanje kamate.« (*Isto*, str. 156.) »Ja sam branilac vrednoće, a moj protivnik brani lenost i besposličenje.« (*Isto*, str. 179.)

Ova silovita borba protiv zelenaštva, ovo zahtevanje da se kamatonosni kapital podredi industrijskom, samo je preteča organskih tvorevina koje stvaraju ove uslove kapitalističke proizvodnje u obliku modernog bankarstva, koje, s jedne strane, otima monopol iz ruku zelenaškog kapitala time što sve neiskorišćavane, mrtve novčane rezerve koncentriše i baca na novčano tržište, a s druge strane, ograničava monopol samih plemenitih metala stvaranjem kreditnog novca.

Kao ovde kod Childa, naći će se u svima spisima o bankarstvu u Engleskoj u poslednjoj trećini 17. i u početku 18. veka suprotnost protiv zelenaštva, zahtev za oslobođenjem trgovine i industrije, kao i države, od zelenaštva. U isti mah kolosalne iluzije o čudotvornom dejstvu kredita, ukidanja monopolskog položaja plemenitih metala, o njihovoj zameni hartijom itd. Škot William Paterson, osnivač Engleske banke i Škotske banke, sasvim je Lo [Law] Prvi.^[80]

Protiv Engleske banke »podigoše svi zlatari i zajmodavci na zaloge besnu dreku«. (Macaulay, *The History of England*, IV, str. 499.)

»Prvih deset godina imala je Banka da se bori s velikim teškoćama; veliko neprijateljstvo spolja; njene su novčanice primane samo daleko ispod nominalne vrednosti... zlatari« (u čijim je rukama trgovina plemenitim metalima služila kao osnovica primitivnog bankarskog poslovanja) »znatno su intrigirali protiv Banke, jer im se zbog ove bio smanjio posao, snizio eskont, a njihovi poslovi s vladom bili prešli u ruke ove protivnice.« (J. Francis, *History of the Bank of England*, str. 73.)

Već pre osnivanja Engleske banke nastao je, 1683, plan za jednu National Bank of Credit, čiji je cilj između ostalog bio:

»da bi poslovni ljudi, kad imaju veliku količinu robe, uz pomoć ove banke mogli deponovati svoju robu i uzeti kredit na svoje vezane rezerve, zaposliti svoje naštenike i uvećati svoj posao dok ne nađu dobro tržište, umesto da prodaju s gubitkom.«^[81]

Posle mnogih muka bila je ova Bank of Credit otvorena u Devonšir-Haus-u u Bišopsgejt-Stritu. Ona je industrijalcima i trgovcima pozajmljivala uz jamčevinu deponovanom robom $\frac{3}{4}$ njihove vrednosti u menicama. Da bi se ove menice učinile sposobnim za promet, udružio se izvestan broj ljudi u svakoj poslovnoj grani u jedno udruženje, od kojega je svaki imalac ovakvih menica trebalo da za njih dobije robu sa istom lakoćom kao da nudi gotov novac. Banka nije procvetala. Mehanizam je bio odviše komplikovan, a rizik kod deprecijacije roba odviše velik.

Ako se budemo držali stvarne sadržine onih spisa koji su teorijski pratili i podržavali formiranje modernog kreditnog sistema u Engleskoj, nećemo u njima naći ništa osim zahteva za podređivanjem kamatonosnog kapitala i uopšte pozajmljivih sredstava za proizvodnju kapitalističkom načinu proizvodnje kao jedan od njegovih uslova. Držimo li se gole fraze, onda će nas često morati da začudi podudaranje s bankovnim i kreditnim iluzijama sensimonista, koje ide sve do samih pojedinih izraza.

Sasvim onako kao što cultivateur kod fiziokrata ne znači stvarnog zemljoradnika nego krupnog zakupnika, tako ni kod Saint-Simona — i još uvek kod njegovih učenika — travailleur ne znači radnika već industrijskog i komercijalnog kapitalistu.

»Un travailleur a besoin d'aides, de seconds, d'ouvriers; il les cherche intelligents, habiles, dévoués; il les met à l'œuvre, et leurs travaux sont productifs.«^{1*} ([Enfantin,] *Religion Saint-Simonienne. Économie politique et Politique*«, Paris 1831, str. 104.)

^{1*} »Delaocu su potrebni pomoćnici, sekundanti, radnici; on traži među njima inteligentne, vešte i odane, zapošljava ih, i njihovi radovi su proizvodni.«

Uopšte se ne sme zaboraviti da Saint-Simon tek u svom poslednjem spisu, u *Nouveau Christianisme*, istupa direktno kao pobornik radničke klase, proglašujući njenu oslobođenje krajnjim ciljem svojeg stremljenja. Svi njegovi raniji spisi u stvari su samo veličanje modernog buržoaskog društva nasuprot feudalnom, ili industrijalaca i bankara nasuprot maršalima i pravničkim fabrikantima zakona Napoléonovog vremena. Kakva razlika u poređenju sa istovremenim spisima Owena!²⁴ I kod njegovih sledbenika ostaje, kako pokazuje već i citirano mesto, industrijski kapitalista *travailleur par excellence*^{1*}. Ko njihove spise čita kritički, neće se začuditi što je ostvarenje njihovih kreditnih i bankovnih snova bio *Crédit mobilier*^[82], koji je osnovao bivši sensimonist Émile Péreire; oblik koji je uostalom mogao da postane dominantan samo u zemlji kakva je Francuska, gde se ni kreditni sistem ni krupna industrija ne behu razvili do savremenog stepena. U Engleskoj i Americi nešto takvo bilo je nemoguće. — U sledećim mestima iz *Doctrine de St. Simon. Exposition. Première année. 1828/29*, 3. izdanje, Paris 1831, već se krije klica *Crédit mobilier-a*. Pojmljivo je da bankar može preduimati jeftinije od kapitaliste i privatnog zelenaša. Ovi su bankari dakle

„mogućnosti da industrijalcima pribave alate daleko jeftinije, tj. uz *niže kamate* no što to mogu zemljovlasnici i kapitalisti, koji se lakše mogu prevariti u izboru zajmoprimeca“. (Str. 202.)

Ali sami pisci dodaju na ovo u primedbi:

„Korist koja bi morala poticati iz bankarevog posredništva između besposličara i travailleurs-a, često biva potrta ili čak i uništena mogućnošću koju naše dezorganizovano društvo pruža egoizmu da se afirmiše u različnim oblicima prevare i šarlatanstva; bankari se često uguraju između travailleurs-a i besposličara da i jedne i druge eksploatišu na štetu društva.“

²⁴ Pri preradi rukopisa Marx bi ovo mesto bezuslovno mnogo izmenio. Ono je inspirisano ulogom koju su eks-sensimonisti igrali u Francuskoj pod Drugim Carstvom, gde su se, blagodareći ironiji istorije, upravo u času kad je Marx gornje pisao, svespasavajuće kreditne fantazije ove škole ostvarile kao prevara na dotle neviđenom stepenu. Kasnije je Marx samo s divljenjem govorio o geniju i enciklopedijskom umu Saint-Simona. Kad ovaj u svojim ranijim spisima ignoriše suprotnost između buržoazije i proletarijata, koji je u Francuskoj upravo tek nastajao, kad je onaj deo buržoazije koji je bio aktivan u proizvodnji računao u travailleurs, onda to odgovara shvatanju Fourier-a, koji je htio da izmiri kapital i rad, a objašnjava se ekonomskim i političkim položajem tadašnje Francuske. Što je Owen u ovome bio dublji, to je bilo zato što je živeo u drugoj sredini, u vreme industrijske revolucije i klasnih suprotnosti, koje su se već vrlo osetno zaoštravale. — F. E.

^{1*} pravi delatnik

Ovde »travailleur^{1*} stoji umesto »capitaliste industriel^{2*}. Uostalom, pogrešno je smatrati da su sredstva kojima raspolažu moderne banke samo sredstva neradnika. Tu je, prvo, onaj deo kapitala koji industrijalcima i trgovcima trenutno stoji nezaposlen u novčanom obliku, kao novčana rezerva ili kapital koji tek ima da se uloži; dakle besposlen kapital, ali ne kapital besposličarâ. Zatim onaj deo dohodaka i ušteda svih i svakoga koji je permanentno ili prolazno određen za akumulaciju. A jedno i drugo bitno je po karakter bankovnog sistema.

Ali se nikad ne sme zaboraviti, prvo, da novac — u obliku plemenitih metala — ostaje podlogom od koje se kreditni sistem po prirodi stvari *nikad* ne može otkačiti. Drugo, da kreditni sistem ima za pretpostavku monopol društvenih sredstava za proizvodnju (u obliku kapitala i zemljišne svojine) u rukama privatnih lica, da je, s jedne strane, on sam imantan oblik kapitalističkog načina proizvodnje, a s druge strane, snaga koja njegov razvitak tera do najvišeg i poslednjeg mogućeg oblika.

Po svojoj formalnoj organizaciji i centralizaciji, bankovni je sistem, kako je to rečeno već 1697. u *Some Thoughts of the Interests of England*, najveštački i najrazvijeniji proizvod do kojeg kapitalistički način proizvodnje uopšte dovodi. Otuda ogromna vlast koju nad trgovinom i industrijom ima takva ustanova kao Engleska banka, mada njihovo stvarno kretanje ostaje potpuno izvan njenog područja i mada se ona prema njima drži pasivno. Time je na svaki način dat i oblik opšteg knjigovodstva i raspodele sredstava za proizvodnju u društvenom razmeru, ali samo oblik. Videli smo da se prosečni profit pojedinačnog kapitaliste, ili svakog posebnog kapitala, ne određuje viškom rada koji ovaj kapital prisvaja od prve ruke, nego količinom ukupnog viška rada koji prisvaja ukupni kapital, i odakle svaki posebni kapital vuče svoju dividendu samo kao srazmerni deo ukupnog kapitala. Ovaj se društveni karakter kapitala postiže i potpuno ostvara tek posredstvom punog razvitka kreditnog i bankovnog sistema. S druge strane, ovaj ide dalje. On stavlja industrijskim i trgovačkim kapitalistima na raspolaganje sav raspoloživi i čak potencijalni, još aktivno neangažovani kapital društva, tako da ni pozajmljivač ni primjenivač tog kapitala nisu njegovi vlasnici ili proizvođači. On time ukida privatni karakter kapitala, te tako po sebi, ali i samo po sebi, sadrži ukidanje samog kapitala. Putem bankovnog sistema oduzeta je iz ruku privatnih kapitalista i zelenića raspodela kapitala kao poseban posao, kao društvena funkcija. Ali banka i kredit postaju time u isti mah i najsnažnije sredstvo da se kapitalistička proizvodnja istera preko njenih sopstvenih granica, kao i jedan od najuticajnijih nosilaca kriza i prevara.

^{1*} radnik, delatnik — ^{2*} industrijski kapitalista

Zatim, stavljajući na mesto novca različite oblike opticajnog kredita, bankovni sistem pokazuje da novac uistinu nije ništa drugo do posebni izraz društvenog karaktera rada i njegovih proizvoda, ali koji se u suprotnosti prema osnovici privatne proizvodnje uvek u poslednjoj instanci mora predstaviti kao stvar, kao posebna roba pored drugih roba.

Naposletku, ne podleže sumnji da će kreditni sistem poslužiti kao moćna poluga za vreme prelaska iz kapitalističkog načina proizvodnje u način proizvodnje udruženog rada; ali ipak samo kao jedan elemenat u vezi s drugim velikim organskim prevratima samog načina proizvodnje. Nasuprot ovome, iluzije o čudotvornoj moći kredita i bankarstva, u socijalističkom smislu, potiču iz potpunog nepoznavanja kapitalističkog načina proizvodnje i kredita kao jednog od njegovih oblika. Čim su sredstva za proizvodnju prestala da se pretvaraju u kapital (što uključuje i ukidanje privatne zemljišne svojine), kredit kao takav više nema smisla, što su uostalom uvideli i sami sensimonisti. S druge strane, dokle god bude postojao kapitalistički način proizvodnje, postojaće i kamatonosni kapital kao jedan od njegovih oblika, sačinjavajući u stvari bazu njegovog kreditnog sistema. Samo je onaj isti autor senzacija, Proudhon, koji je htio da sačuva robnu proizvodnju a da ukine novac²⁵, bio sposoban da u svojim snovima isprede čudovišni crédit gratuit^[83], ovo tobožnje ostvarenje skromne želje sitnoburžoaskog stanovišta.

U spisu *Religion Saint-Simonienne. Économie politique et Politique*, stoji na str. 45:

»Kredit ima za cilj da u društvu u kome jedni poseduju oruđa industrije bez sposobnosti ili bez volje da ih primene, a drugi, marljivi ljudi nemaju oruđa za rad, prenese ova oruđa na najlakši mogući način iz ruku prvih, njihovih vlasnika, u ruke onih drugih koji umeju da ih upotrebe. Napomenimo da je kredit po ovoj definiciji posledica puta i načina na koji je *svojina* konstituisana.«

Dakle, kredit otpada kad otpadne ovakvo konstituisanje svojine. Zatim se kaže na str. 98. da sadašnje banke

»smatraju da su one određene da prate kretanje koje su izazvali poslovi izvršeni izvan njih, a ne da im one same daju impulsa; drugim rečima, kod travail-lurs-a, kojima predujmljuju kapitale, banke igraju ulogu kapitalista.«

U misli da same banke treba da preuzmu vođstvo i da se odlikuju

»brojem i korisnošću komanditiranih preduzeća i podstaknutih radova« (str. 101)

²⁵ Karl Marx, *Misère de la Philosophie*, Bruxelles et Paris 1847^{1*}; Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*.^{2*}

^{1*} Vidi u 7. tomu ovog izdanja. — ^{2*} Vidi u 20. tomu ovog izdanja.

latentno se nalazi crédit mobilier. Isto tako Constantin Pecqueur traži da banke (što sensimonisti nazivaju système général des banques^{1*}) »upravljaju proizvodnjom«. Uopšte je Pecqueur u suštini sensimonist, mada mnogo radikalniji. On hoće da

»kreditni zavod . . . upravlja čitavim kretanjem nacionalne proizvodnje«. — »Pokušajte da stvorite nacionalni kreditni zavod koji bi ljudima bez poseda, ali darovitim i zaslužnim, preduimao sredstva, ali tako da ovi zajmoprimeci ne budu između sebe prinudno povezani tesnom solidarnošću u proizvodnji i potrošnji, nego naprotiv tako da oni sami određuju svoju razmenu i svoju proizvodnju. Ovim putem postići ćete samo ono što privatne banke već sada postižu: anarhiju, nesrazmeru između proizvodnje i potrošnje, iznenadnu propast jednih i iznenadno obogaćivanje drugih; tako da vaš zavod nikad neće postići više nego da za jedne proizvede sumu blagostanja jednaku sumi nesreće koja pada na ostale . . . samo što biste najamnim radnicima, koje biste pomagali vašim predujmovima, dali sredstva da među sobom konkurišu isto onako kako to sada čine njihovi kapitalistički poslodavci.« (C. Pecqueur, *Théorie Nouvelle d'Économie Sociale et Politique*, Paris 1842, str. 433, 434.)

Videli smo da su trgovački i kamatonosni kapital najstariji oblici kapitala. Ali u prirodi stvari leži da se u predstavi naroda kamatonosni kapital prikazuje kao oblik kapitala par excellence. U trgovackom kapitalu postoji posrednička delatnost, makar je tumačili kao prevaru, rad ili kako god drukčije. Nasuprot tome, u kamatonosnom kapitalu predstavlja se samoreproduktivni karakter kapitala, vrednost koja se sama oplodjuje, proizvodnja viška vrednosti, u čistom vidu kao skriveno svojstvo. Otuda i dolazi da se čak i deo političkih ekonomista, osobito u zemljama gde industrijski kapital još nije potpuno razvijen, kao u Francuskoj, drži kamatonosnog kapitala kao osnovnog oblika kapitala, te npr. zemljišnu rentu shvata samo kao drukčiji njegov oblik, pošto i tu preovladuje oblik pozajmljivanja. To znači savršeno ne razumeti unutrašnju strukturu kapitalističkog načina proizvodnje i sasvim previđati da se zemlja, kao god i kapital, pozajmljuje samo kapitalistima. Naravno da se umesto novca mogu pozajmljivati sredstva za proizvodnju u naturi, kao mašine, poslovne zgrade itd. Ali ona onda predstavljaju određenu sumu novca, a što se osim kamate jedan deo plaća za rabaćenje, proizlazi iz upotrebne vrednosti, iz specifičnog naturalnog oblika ovih elemenata kapitala. Tu je opet od odlučne važnosti to da li se pozajmljuju neposrednom proizvođaču, što pretpostavlja nepostojanje kapitalističkog načina proizvodnje, bar u oblasti u kojoj se to dešava, ili se pozajmljuju industrijskim kapitalistima, što je upravo pretpostavka na osnovici kapitalističkog načina proizvodnje. Još je neumesnije i nelogičnije ubacivati ovamo iznajmljivanje kuća itd. radi individualne po-

^{1*} opšti bankovni sistem

trošnje. Da se prevara nad radničkom klasom vrši i na ovaj način, i to nečuvena, jasna je činjenica; ali njoj se to događa i sa strane maloprodavca koji je snabdeva životnim sredstvima. Ovo je sekundarna eksploatacija, koja ide ukorak sa onom primarnom, koja se vrši neposredno u samom procesu proizvodnje. Razlika između prodavanja i pozajmljivanja ovde je skroz indiferentna i formalna, i ona, kako smo već pokazali, izgleda bitna samo onome kome je prava veza potpuno nepoznata.

Zelenaštvo i trgovina eksploatišu neki dati način proizvodnje, a ne stvaraju ga, ostaju spoljašnji prema njemu. Zelenaštvo nastoji da ga direktno održi kako bi ga stalno nanovo moglo eksploatisati, konzervativno je, čini ga samo bednjim. Što god manje elementi proizvodnje ulaze u proces proizvodnje kao robe i što god manje izlaze iz njega kao robe, to se više njihovo pravljenje iz novca ispoljava kao poseban čin. Što god je beznačajnija uloga koju promet igra u društvenoj reprodukciji, to je bujnije zelenaštvo.

Što se novčani imetak razvija kao naročiti imetak, to u pogledu zelenaškog kapitala znači da on sva svoja potraživanja ima u obliku novčanih potraživanja. On se u nekoj zemlji razvija tim više što je masa proizvodnje više ograničena na naturalna davanja itd., dakle na upotrebnu vrednost.

Ukoliko zelenaštvo ima dvostruko dejstvo: prvo, da uopšte pored trgovačkog staleža obrazuje samostalan novčani imetak, a drugo, da prisvaja uslove za rad, tj. da upropasti posednike starih uslova za rad, ono je snažna poluga za stvaranje prepostavki za industrijski kapital.

Kamatu u srednjem veku

»U srednjem veku stanovništvo je bilo čisto zemljoradničko. A tu, kao pod feudalnom vladom, može da bude samo malo prometa, pa stoga i samo malo profita. Zato su zakoni o zelenaštvu u srednjem veku bili opravdani. Uz to, u poljoprivrednoj zemlji čovek retko dolazi u položaj da uzima novac u zajam, osim ako je pao u siromaštvo i bedu... Henrik VIII ograničio je kamatu na 10%. Jakov I na 8, Karlo II na 6, Ana na 5%... U ono su vreme novčani zajmodavci, ako ne pravno, a ono faktično bili monopolisti, te je zbog toga bilo potrebno da se kao i drugi monopolisti stave pod ograničenje... U naše vreme kamatnu stopu reguliše profitna stopa; u ono je vreme kamatna stopa regulisala profitnu stopu. Kad je novčani zajmodavac nametao trgovcu visoku kamatnu stopu, morao je trgovac udarati na svoju robu veću profitnu stopu. Zato je iz džepova kupaca trgovac uzimao veliku sumu novca da bi je preneo u džep zajmodavaca.« (Gilbart, *History and Principles of Banking*, str. 164, 165.)

»Kažu mi da se sada na svakom Lajpciškom sajmu uzima godišnje 10 guldena, a to je 30 na stotinu^[84]; neki dodaju da je na Nojenburškom sajmu 40

od stotine; da li je tako, ne znam. Pfuj! Na kakvog će to vraka još izaći?... I ko sad u Lajpcigu ima 100 flora, taj uzima godišnje 40, to znači za godinu dana pojesti jednog seljaka ili jednog građanina. Imadne li 1000 flora, uzeće godišnje 400, to znači za godinu dana pojesti jednog ritera ili bogatog plemića. Imadne li 10 000, uzeće godišnje 4000; to znači za godinu dana pojesti jednog bogatog grofa. A ako ima 100 000, kako mora da bude kod velikih trgovaca, onda će godišnje uzeti 40 000; to znači za godinu dana pojesti nekog bogatog velikog kneza. Ako ima 1 000 000, uzeće godišnje 400 000, to znači za godinu dana pojesti nekog velikog kralja. I pri tom se ne izlaže nikakvoj opasnosti ni u pogledu svog života ni u pogledu poslova; ne radi ništa, sedi pored peći i peče jabuke: kao kad neki razbojnik zasedne u kući i pojede čitav svet za deset godina.* (Ovo je iz knjige *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen* iz 1540, »Luther's Werke«, Wittenberg 1589, 6. deo [str. 312].)

»Pre petnaest godina pisao sam protiv zelenaštva, jer se bilo tako osililo da se nisam nadao poboljšanju. Od onda se tako podiglo da više ne pristaje da bude porok, greh ili sramota, nego se hvali kao sušta vrlina i čast, kao da ljudima čini veliku ljubav i hrišćansku uslugu. Šta tu vredi savetovati kad je sram postao čast, a porok vrlina.« (*An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen*, Wittenberg 1540.)

»Jevreji, lombardi, zelenaši i krvopije bili su naši prvi bankari, naši prvo-bitni bankarski cenzaroši, njihov se karakter gotovo mogao nazvati infamnum... Njima se onda pridružiše londonski zlatari. U celini uzev... naši su prvobitni bankari bili... veoma loše društvo, to su bili pohlepni zelenaši, krvopije kamena srca.« (D. Hardcastle, *Banks and Bankers*, 2. izdanje, London 1843, str. 19, 20.)

»Primer koji su dali Mleci« (osnivanjem jedne banke) »našao je, dakle, brzo podražavaoce; svi pomorski gradovi i uopšte svi gradovi koji su svojom nezavisnošću i trgovinom stekli neko ime osnovaše svoje prve banke. Povratak njihovih brodova, na koji se često moralo dugo čekati, neizbežno je doveo do običaja davanja kredita, koji su otkriće Amerike i tamošnja trgovina kao posledica još više pojačali.« (Ovo je glavno.) »Utovari robe na brodove prisiljavahu na podizanje velikih predujmova, što je već bivalo u starom veku u Atini i Grčkoj. Hanzeatski grad Briž imao je 1380. svoju osiguravajuću komoru.« (M. Augier, *Du crédit public etc.*, str. 20*, 203.)

Koliko je pozajmljivanje zemljoposednicima, a time uopšte bogatstvu koje troši, preovlađivalo čak i u Engleskoj u poslednjoj trećini 17. veka, pre razvitka modernog kreditnog sistema, može se između ostalog videti kod Dudleya North-a, koji je bio ne samo jedan od prvih engleskih trgovaca nego i jedan od najznačajnijih teorijskih ekonomista svoga vremena:

»Novac koji se u našem narodu daje na kamatu još se ni jednim desetim delom ne daje poslovnim ljudima da bi njime vodili svoje poslove; on se najvećim delom uzajmljuje za luksuzne predmete i za izdatke ljudi koji, iako su krupni zemljoposednici, ipak novac izdaju brže no što im ga njihov zemljišni posed donosi; pa pošto zaziru od prodaje svojih dobara, oni ih radije opterećuju hipotekama.« (*Discourses upon Trade*, London 1691, str. 6, 7.)

U 18. veku u Poljskoj:

»Varšava je napravila veliki menični posao, ali mu je poglavita svrha i razlog bilo zelenaštvo njenih bankara. Da bi pribavili novac koji su rasipničkim velikašima mogli da pozajmljuju po 8 i više procenata, oni su tražili i našli izvan zemlje menični kredit in blanco, tj. koji nije počivao ni na kakvoj robnoj trgovini, a koji je inostrani trasat strpljivo akceptirao dokle god rimese stvorene meničnom špekulacijom ne bi izostale. Za ovo su oni skupo platili usled bankrotstva nekog Teppera i drugih vrlo uglednih varšavskih bankara.« (J. G. Büsch, *Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung etc.*, 3. izdanje, Hamburg 1808, tom II, str. 232, 233.)

Koristi za crkvu od zabrane kamata

»Crkva je bila zabranila uzimanje kamata, ali ona nije zabranila da neko proda svoju svojinu da bi se izvukao iz nevolje, pa čak ni to da se svojina za neko vreme i do isplate duga ustupi novčanom zajmodavcu da bi ovaj dobio jamstvo, ali i da bi za vreme posedovanja mogao, iskorišćujući ga, uživati zamenu za pozajmljeni novac... Sama crkva, ili njoj pripadajuće komune i pia corpora^{1*}, vukli su velike koristi iz ovoga, osobito u vreme krstaških ratova. Ovo je donelo tako veliki deo nacionalnog bogatstva u posed tzv. „mrtve ruke“, osobito zato što Jevrejin nije smeo da zelenashi na ovaj način, jer se posed ovako čvrste zaloge nije mogao prikriti... Bez zabrane kamata ne bi crkve i manastiri nikad mogli postati ovako bogati.« (Isto, str. 55.)

---

^{1*} verske bratovštine

Šesti odeljak

Pretvaranje ekstraprofita u zemljišnu rentu

GLAVA TRIDESET SEDMA

Uvodni pojmovi

Analiza zemljišne svojine u različnim njenim istorijskim oblicima ne spada u okvir ovoga dela. Mi se njome zanimamo samo ukoliko jedan deo viška vrednosti što ga kapital proizvodi prelazi u ruke zemljovlasnika. Mi, dakle, pretpostavljamo da poljoprivredom, upravo kao i manufakturom, potpuno gospodari kapitalistički način proizvodnje, tj. da se poljoprivredom bave kapitalisti koji se od ostalih kapitalista na prvom mesto razlikuju samo elementom u koji je uložen njihov kapital, kao i najamni rad pokrenut tim kapitalom. Za nas zakupnik proizvodi pšenicu itd. kao fabrikant predu ili mašine. Pretpostavka da je kapitalistički način proizvodnje ovlađao poljoprivredom uključuje da on gospodari svima oblastima proizvodnje i buržoaskog društva, dakle da u punoj svojoj zrelosti postoje i njegovi uslovi, kao slobodna konkurenca kapitalâ, prenosivost kapitalâ iz jedne u drugu oblast proizvodnje, jednaka visina prosečnog profita itd. Oblik zemljišne svojine koji mi razmatramo specifičan je istorijski oblik te svojine; to je preobraženi oblik bilo feudalne zemljišne svojine bilo sitnoseljačke poljoprivrede vodenе kao grane ishrane — oblik *preobražen* pod uticajem kapitala i kapitalističkog načina proizvodnje — gde se *posed* zemlje ispoljava kao jedan od uslova proizvodnje za neposrednog proizvođača, a njegova *svojina* na zemlju kao najpogodniji uslov, kao uslov cvetanja *njegovog* načina proizvodnje. Ako kapitalistički način proizvodnje uopšte ima za pretpostavku eksproprijaciju radnika od uslova rada, on u poljoprivredi ima za pretpostavku eksproprijaciju seoskih radnika od zemlje i njihovo podređivanje kapitalisti koji se poljoprivredom bavi profita radi. Za naše je izlaganje, dakle, potpuno indiferentno ako nas podsećaju na to da su postojali ili da još postoje i drugi oblici zemljišne svojine i zemljoradnje. To može nešto značiti samo za one ekonomiste koji kapitalistički način proizvodnje u poljoprivredi i odgovarajući joj oblik zemljišne svojine tretiraju ne kao istorijske nego kao večite kategorije.

Za nas je potrebno da razmotrimo moderni oblik zemljišne svojine, jer nam uopšte valja razmatrati određene odnose proizvodnje

i prometa koji potiču iz ulaganja kapitala u poljoprivredu. Bez toga bi njegova analiza bila nepotpuna. Mi se, dakle, ograničavamo isključivo na plasiranje kapitala u pravu zemljoradnju, tj. u proizvodnju glavne biljne materije od koje neko stanovništvo živi. Možemo kazati pšenice, jer je ona glavna životna namirnica modernih, kapitalistički razvijenih naroda. (Ili mesto zemljoradnje rudarstvo, jer su zakoni isti.)

Jedna je od velikih zasluga A. Smith-a što je pokazao da je zemljišna renta kapitala primjenjenog u proizvodnji drugih poljoprivrednih proizvoda, npr. lana, bilja za dobijanje bojâ, u samostalnom stočarstvu itd., određena zemljišnom rentom koju donosi kapital plasiran u proizvodnju glavnog sredstva ishrane.^[85] Od njega naučavamo doista se u ovom pogledu nije otišlo napred. Ono što bismo mi imali da napomenemo sužavajući ili dodajući spada u samostalno raspravljanje zemljišne svojine, ne ovamo. Stoga nećemo ex professo govoriti o zemljišnoj svojini, ukoliko se ne odnosi na zemlju namenjenu proizvodnji pšenice, nego ćemo se tek ovde-onde na to osvrnuti radi ilustracije.

Potpunosti radi treba napomenuti da se ovde pod zemljom razume i voda itd., ukoliko ima svoga vlasnika, ukoliko se pojavljuje kao pripadak zemlje.

Zemljišna svojina ima za pretpostavku monopol izvesnih lica da sa isključenjem svih ostalih raspolažu određenim komadima zemljinog tela kao isključivim oblastima svoje privatne volje.^[26] Kad smo

²⁶ Nema ničeg komičnijeg od Hegelovog izlaganja privatne zemljišne svojine. Čovek kao ličnost mora svojoj volji dati stvarnost kao duši spoljašnje prirode, stoga mora uzeti u posed tu prirodu kao svoju privatnu svojinu. Ako je ovo opredeljenje »ličnosti«, čoveka kao ličnosti, onda bi izašlo da svaki čovek mora biti zemljovlasnik da bi se ostvario kao ličnost. Slobodna privatna svojina na zemlju — veoma moderan proizvod — nije po Hegelu neki određen društveni odnos, već odnos čoveka kao ličnosti prema »prirodi«, »apsolutno čovekovo pravo da prisvoji sve stvari«. (Hegel, *Philosophie des Rechts*, Berlin 1840, str. 79.) Pre svega je toliko jasno da se pojedinačna ličnost ne može svojom »voljom« afirmisati kao vlasnik naspram tuge volje, koja isto tako hoće da se otelovi u istom komadiću zemlje. Za to su potrebne sasvim druge stvari, a ne dobra volja. Zatim se apsolutno ne da uvideti gde će »ličnost« staviti sebi granicu za ostvarenje svoje volje, da li će se postojanje njene volje realizovati u celoj nekoj zemlji ili će joj trebati čitava gomila zemalja da bi njihovim prisvajanjem »manifestovala suverenost moje volje prema stvari«. [Str. 80.] Tu se Hegel potpuno varal. »Uzimanje u posed sasvim je izolovano; ne uzimam u posed više no što dotičem svojim telom, ali je odmah drugo da spoljašnje stvari imaju veću prostornost nego što ja mogu zahvatiti. Kad takvo nešto imam u posedu, onda je s tim i nešto drugo u vezi. Uzimanje u posed vršim rukom, ali se njen domaćaj može proširiti.« (Str. 90, 91.) Ali je sa ovim drugim u vezi opet nešto drugo, i tako se gubi granica do koje se moja volja može kao duša izliti u zemlju. »Kad nešto posedujem, razum odmah prelazi na to da je moje ne samo ono što neposredno posedujem

to pretpostavili, onda se radi o tome da izložimo ekonomsku vrednost, tj. iskorišćavanje ovog monopolja na bazi kapitalističke proizvodnje. S pravnom moći tih lica da komade Zemljine kugle upotrebljavaju i zloupotrebljavaju nije još ništa postignuto. Njihova upotreba zavisi skroz-naskroz od ekonomskih uslova koji su nezavisni od njihove volje. Sama pravna predstava ne znači ništa više nego da zemljovlasnik može sa zemljom postupati kao svaki vlasnik robe sa svojom robom; a ova predstava — pravna predstava slobodne privatne zemljišne svojine — javlja se u starom svetu samo u vreme raspadanja organskog društvenog poretku, a u modernom svetu tek s razvitkom kapitalističke proizvodnje. U Aziju su je samo mestimično uvezli Evropljani. U odeljku o prvobitnoj akumulaciji (knj. I, gl. XXIV) videli smo kako ovaj način proizvodnje ima za pretpostavku, s jedne strane, oslobođenje neposrednih proizvođača od položaja prostog dodatka zemlji (u obliku podložnika, kmetova, robova itd.), a s druge strane, eksproprijaciju mase naroda od zemlje. Utoliko je monopol zemljišne svojine istorijska pretpostavka i ostaje neprekidnom osnovicom kapitalističkog načina proizvodnje, kao i svih ranijih načina proizvodnje koji počivaju na eksploatisanju masa u ovom ili onom obliku. Ali oblik u kojem kapitalistički način proizvodnje u početku zatiče zemljišnu svojinu ne odgovara njegovom sistemu. Oblik koji njemu odgovara stvara tek on sam podvrgavanjem poljoprivrede kapitalu; time se i feudalna zemljišna svojina, svojina klanova, ili sitna seljačka svojina sa zajedničkom svojinom u markovnoj opštini, pretvaraju u ekonomski oblik koji odgovara ovom načinu proizvodnje, ma koliko različni bili njegovi pravni oblici. Jedan je od velikih rezultata kapitalističkog načina proizvodnje što, s jedne strane, koliko je to uopšte moguće u okviru odnosa koji su dati privatnom svojином, pretvara poljoprivredu u svesnu naučnu primenu agronomije, dok je dotle bila čisto empirički i mehanički nasleđivan postupak najnerazvijenijeg dela društva²⁷; što on, s jedne strane, potpuno odvaja zemljišnu svojinu od

---

nego i ono što je s tim u vezi. Tu mora pozitivno pravo načiniti svoje odredbe, jer se iz pojma ne da više ništa dalje izvesti. (Str. 91.) Ovo je vanredno naivno priznanje »pojma« i dokaz je da pojam koji unapred naseda držeći apsolutnom jednu sasvim određenu pravnu predstavu o zemljišnoj svojini, predstavu koja pripada buržoaskom društvu, »ništa« ne poima o stvarnim oblicjima te zemljišne svojine. Ujedno se tu sadrži i priznanje da »pozitivno pravo« može i mora da menja svoje odredbe kad se promene potrebe društvenog, tj. ekonomskog razvijaka.

²⁷ Sasvim konzervativni poljoprivredni hemičari, kao npr. Johnston, priznaju da istinski racionalna poljoprivreda svugde nailazi na nesavladive granice u privatnoj svojini. To isto čine i pisci koji ex professo brane monopol privatne svojine na Zemljiniu kuglu, npr. g. Charles Comte u jednom delu od dva toma kome je specijalna svrha da odbrani privatnu svojinu. On kaže: »Neki narod ne može dostići stepen blagostanja i moći koji rezultira iz njegove prirode osim ako svaki deo zemlje koja ga ishranjuje dobije namenu koja je najviše u skladu

odnos gospodstva i potčinjenosti, a s druge strane, potpuno odvaja zemlju kao uslov rada od zemljišne svojine i zemljovlasnika, za koga ona znači još samo izvesni određen novčani porez, koji on pomoću svog monopolija uzima od industrijskog kapitaliste, zakupnika; i raskida to jedinstvo u tolikoj meri da zemljovlasnik može ceo svoj život provoditi u Carigradu, dok mu imanje leži u Škotskoj. Tako zemljišna svojina dobija svoj čisto ekonomski oblik, oslobađajući se svih svojih ranijih političkih i socijalnih poveza i zamršaja, ukratko, svih onih tradicionalnih dodataka koje sami industrijski kapitalisti, kao i njihovi teorijski zastupnici, kako ćemo kasnije videti, u žaru borbe sa zemljišnom svojinom žigošu kao beskorisnu i absurdnu superfetaciju^{1*}. Racionalizovanje poljoprivrede, s jedne strane, koje ovu tek osposobljava da se vodi društveno, a s druge strane, svodenje zemljišne svojine na absurd, to su velike zasluge kapitalističkog načina proizvodnje. Kao i sve ostale svoje velike istorijske napretke, on je i ovaj otkupio u prvom redu bacanjem neposrednih proizvođača u potpunu bedu.

Pre no što pređemo na sam predmet potrebno je učiniti još nekoliko prethodnih napomena da bismo sprečili nesporazume.

Pretpostavka je pri kapitalističkom načinu proizvodnje, dakle, ova: stvarni zemljoradnici su najamni radnici uposleni kod kapitaliste, zakupnika, koji se poljoprivredom bavi samo kao posebnim poljem za eksploataciju kapitala i koja je za njega samo posebna oblast proizvodnje u koju on plasira svoj kapital. Ovaj zakupnik-kapitalista plaća zemljovlasniku, vlasniku zemlje koju on eksplatiše, u određenim rokovima, npr. godišnje, ugovorom utvrđenu sumu novca (isto tako kao što onaj koji uzajmljuje novčani kapital plaća određenu kamatu) za dozvolu da svoj kapital upotrebi u ovom posebnom polju proizvodnje.

sa opštim interesom. Da bi njegova bogatstva došla do velikog razvijanja, morala bi, ako je moguće, jedna jedina i pre svega prosvećena volja uzeti u svoje ruke raspolažanje svakim pojedinim komadom njegove oblasti i učiniti da svaki komad dopriene prosperitetu svih drugih. Ali bi postojanje takve volje... bilo neizmirljivo s podelom zemljišta na privatna imanja... i sa sposobnošću koja je zagarantovana svakom posedniku da svojim imetkom raspolaže gotovo na apsolutan način.¹⁸⁶⁾ Johnston, Comte itd. imaju kod protivrečnosti svojine s racionalnom agronomijom u vidu samo nužnost da se zemlja neke države obrađuje kao celina. Ali zavisnost kulture posebnih proizvoda zemlje od kolebanja tržišnih cena i stalno menjanje te kulture sa tim kolebanjima cena, sav duh kapitalističke proizvodnje koji je uparen na neposrednu najbližu novčanu dobit protivreči poljoprivredi koja ima da gazduje sa celokupnim stalnim životnim uslovima isprepletenih ljudskih generacija. Upadljiv primer za to pružaju šume, koje se katkad donekle obrađuju shodno opštem interesu samo tamo gde nisu privatna svojina, već gde su podvrgnute državnoj upravi.

^{1*} izraslinu

Ova novčana suma zove se zemljišna renta, svejedno da li se plaća sa oranice, građevnog terena, rudnika, ribnjaka, šuma itd. Ona se plaća za sve vreme za koje je zemljovlasnik ugovorno pozajmio, iznajmio zemlju zakupniku. Ovde je zemljišna renta, dakle, oblik u kome se zemljišna svojina ekonomski realizuje, oplođuje kao vrednost. Zatim, ovde imamo zajedno i jednu prema drugoj sve tri klase koje sačinjavaju okvir modernog društva — najamnog radnika, industrijskog kapitalistu i zemljovlasnika.

Kapital se može u zemlji fiksirati, pripojiti njoj, delom više pro-lazno, kao kod poboljšanja hemijske prirode, dubrenja itd., delom više permanentno, kao kod odvodnih kanala, postrojenja za navodnjavanje, nivelacija, ekonomskih zgrada itd. Ja sam na drugom mestu ovako zemlji pripojen kapital nazvao la terre-capital²⁸. On spada pod kategoriju stalnog kapitala. Kamata za kapital pripojen zemlji i za poboljšanja koja ona tako dobija kao oruđe proizvodnje može sačinjavati deo rente koju zakupnik plaća zemljovlasniku²⁹, ali ona ne sačinjava pravu zemljišnu rentu koja se plaća za upotrebljavanje zemlje kao takve, pa bila ona u prirodnom stanju ili kultivisana. Pri sistemsckom ispitivanju zemljišne svojine, koje je izvan našeg plana, trebalo bi opširno prikazati ovaj deo prihoda zemljovlasnika. Ovde će o tome dovoljno biti nekoliko reči. Plasmane kapitala koji su više privremen i koje sa sobom donose obični procesi proizvodnje u poljoprivredi, čini sve bez izuzetka sam zakupnik. Ovi plasmani, kao i uopšte samo obradivanje ako se iole racionalno izvršuje, dakle akh se ne svede na brutalno iscrpljivanje zemlje, kao recimo kod bivšio američkih robovlasnika — no protiv toga se gospoda zemljovlasnici ugovorom obezbeđuju — poboljšavaju zemlju³⁰, uvećavaju njen proizvod i pretvaraju zemlju iz proste materije u zemlju-kapital. Obrađeno polje vredi više od neobrađenog polja iste prirodne kakvoće. Ali i stalne kapitale, pripojene zemlji na duže rokove, koji se istroše za duže vreme, daje velikim delom zakupnik, a u nekim oblastima često isključivo on. Ali čim je ugovorom utvrđeni rok zakupa istekao —

²⁸ *Misère de la Philosophie*, str. 165. Tamo razlikujem terre-matière^{1*} terre-capital^{2*}. »Samim tim što se na zemlje koje su već pretvorene u sredstva za proizvodnju vrše ponovna plasiranja kapitala povećava se zemlja-kapital, a da se ništa ne doda zemlji kao materiji, tj. njenoj površini... Zemlja-kapital isto je tako malo večita kao i svaki drugi kapital... Zemlja-kapital stalni je kapital, ali se stalni kapital isto tako troši kao i opticajni kapitali.«

²⁹ Kažem »može« zato što se ova kamata pod izvesnim uslovima reguliše zakonom zemljišne rente, te zato, npr. pri konkurenciji novih polja velike prirodne plodnosti, može iščeznuti.

³⁰ Vidi Jamesa Andersona i Careya.^[87]

a to je jedan od uzroka što s razvitkom kapitalističke proizvodnje zemljovlasnik gleda da što je moguće više skrati rok zakupu — poboljšanja koja su pripojena zemlji pripadaju kao nerazdvojni dodatak supstancije, zemlje, kao svojina vlasniku zemlje. Pri sklapanju novog zakupnog ugovora zemljovlasnik dodaje pravo zemljišnoj renti kamatu za kapital pripojen zemlji bilo da zemlju iznajmljuje zakupniku koji je ta poboljšanja napravio, bilo kome drugom zakupniku. Tako njegova renta raste; ili, ako svoju zemlju hoće da proda — mićemo odmah videti kako se njena cena određuje — vrednost joj je sada uvećana. On ne prodaje samo zemlju, nego poboljšanu zemlju, zemlji pripojeni kapital koji ga ništa nije stao. To je jedna od tajni — ostavljujući potpuno po strani kretanje prave zemljišne rente — sve većeg bogaćenja zemljovlasnika, stalnog uvećavanja njihovih renti i rastuće novčane vrednosti njihovih zemalja s tokom ekonomskog razvijanja. Na taj način oni trpaju u svoj privatni džep rezultat društvenog razvijanja postignut bez njihova sadejstvovanja — *fruges consumere nati*^[88]. Ali je to ujedno i jedna od najvećih smetnji racionalnoj poljoprivredi, pošto zakupnik izbegava sva poboljšanja i izdatke za koje ne može očekivati da mu se potpuno vrate dok traje njegov zakupni rok, i mi vidimo da ovu okolnost neprekidno žigošu kao takvu smetnju, kako u prošlom veku James Anderson^[89], stvarni otkrivač moderne teorije rente, koji je u isto vreme bio i praktični zakupnik i agronom značajan za svoje vreme, tako i u naše vreme protivnici sadašnjeg uređenja zemljišne svojine u Engleskoj.

A. A. Walton u delu *History of the Landed Tenures of Great Britain and Ireland*, London 1865, kaže o tome na str. 96, 97:

•Napori mnogobrojnih poljoprivrednih ustanova u našoj zemlji ne mogu doneti neke veoma znatne ili stvarno primetne rezultate u stvarnom napretku poboljšanog obradivanja dokle god takva poboljšanja uvećavaju vrednost zemljišne svojine i visinu rente zemljovlasnika u mnogo većem stepenu nego što popravljaju položaj zakupnika ili poljoprivrednog radnika. Zakupci uglavnom znaju isto onako dobro kao i zemljovlasnik, njegov upravitelj, pa čak i predsednik kakvog poljoprivrednoga udruženja, da će dobra drenaža, obilato dubrenje i dobra obrada, zajedno sa uvećanom primenom rada da bi se zemlja temeljito očistila i preradila, dati divne rezultate, kako u poboljšanju zemlje tako i u uvećanoj proizvodnji. Ali sve ovo zahteva znatan izdatak, a zakupci takođe vrlo dobro znaju da će, ma koliko oni zemlju i poboljšali i podigli joj vrednost, glavnu korist od toga trajno požnjeti zemljovlasnik u povišenim rentama i uvećanoj vrednosti zemlje. ... Oni su dovoljno lukavi da zapaze ono što oni govornici (zemljoposednici i njihovi upravitelji na banketima poljoprivrednika) na osobit način uvek zaboravljaju da im kažu — naime da lavovski deo svih poboljšanja koja zakupnik čini na kraju krajeva uvek mora dospeti u džep zemljoposednika ... Ma koliko da je raniji zakupnik poboljšao zakupljeno dobro, njegov će naslednik uvek naći da zemljoposednik podiže rentu u сразмерi prema vrednosti zemljišta koja se uvećala ranijim poboljšanjima.♦

U poljoprivredi u užem smislu ovaj se proces ne ispoljava onako jasno kao kod iskorišćavanja zemljišta kao građevnog terena. Daleko pretežni deo zemljišta koje se u Engleskoj prodaje u građevne svrhe, ali ne kao »freehold«^{1*}, zemljovlasnici iznajmljuju za 99 godina, ili i na kraće vreme ako je moguće. Po isteku toga roka pripadaju građevine zajedno sa zemljištem zemljoposedniku.

»Oni {zakupnici} »su obavezni da po isteku zakupnog ugovora predadu veleposedniku kuću u dobrom nastanjivom stanju, pošto su do toga vremena plaćali preteranu zemljišnu rentu. Jedva što je zakupni ugovor istekao, a eto zemljovlasnikovog agenta ili inspektora, pregleda vašu kuću, pobrine se za to da je stavite u dobro stanje, uzima je u posed i pripaja je oblasti svoga zemljogospodara. Fakat je da će, ako se ovaj sistem još duže vreme ostavi u punom dejstvu, sav kućni posed u Kraljevini, kao god i zemljišni posed na selu, biti u rukama krupnih zemljovlasnika. Čitav londonski Vest End, severno i južno od Templ Bara^[90] pripada gotovo isključivo otprilike polovini tuceta krupnih zemljovlasnika, izdaje se pod zakup uz ogromne zemljišne rente, a gde ugovori o najmu još nisu istekli, brzo im dospeva rok jedan za drugim. To isto važi u većem ili manjem stepenu za svaki grad u Kraljevini. Ali se ovaj pohlepni sistem isključivosti i monopola ni na ovom još ne zaustavlja. Gotovo se sve instalacije dokova naših lučkih gradova nalaze usled istog procesa usurpacije u rukama velikih Levijatana zemlje.« (Isto, str. 92, 93.)

Pod ovim je okolnostima jasno da bi odnos vlasnika prema broju kuća i stanovništva, koji je po popisu od 1861. g. za Englesku i Vels bio takav da je na celokupno stanovništvo od 20 066 224 bilo 36 032 kućevlasnika, izgledao sasvim drukčiji da su krupni vlasnici stavljeni na jednu, a sitni na drugu stranu.

Ovaj primer sa svojinom na zgrade važan je 1. što jasno pokazuje razliku između prave zemljišne rente i kamate stalnog kapitala koji je pripojen zemlji, a koja može sačinjavati dodatak zemljišnoj renti. Kamata od građevina, kao i od kapitala koji u poljoprivredi zakupnik pridodaje zemlji, pripada za vreme trajanja zakupnog ugovora industrijskom kapitalisti, građevinskom špekulantu ili zakupniku, i sama po sebi nema nikakve veze sa zemljišnom rentom koja se godišnje u određenim rokovima mora plaćati za korišćenje zemlje; 2. što pokazuje kako sa zemljom naposletku pada u ruke zemljovlasnika i tuđi kapital koji je zemlji pripojen i kako kamata na to uvećava njegovu rentu.

Neki pisci, delom kao govornici u ime zemljišne svojine protiv napada buržoaskih ekonomista, delom u težnji da kapitalistički sistem proizvodnje pretvore od sistema suprotnosti u sistem »harmonija«, kao npr. Carey, pokušali su da zemljišnu rentu, specifični ekonomski izraz zemljišne svojine, predstave kao identičnu s kamatom. Time bi se, naime, izgubila suprotnost između zemljovlasnika i kapitalista. U po-

^{1*} slobodan zemljišni posed

četku kapitalističke proizvodnje upotrebljen je obrnut metod. Tada je u narodskoj predstavi zemljišna svojina još važila kao primitivan i poštovanja dostojan oblik privatne svojine, dok je interes na kapital bio izvican kao zelenoštvo. Dudley North, Locke itd. predstavljali su zbog toga kamatu na kapital kao oblik analogan zemljišnoj renti, baš kao što je Turgot izvodio opravdanost kamate iz postojanja zemljišne rente. — Ti noviji pisci zaboravljuju — potpuno ne uzimajući u obzir da zemljišna renta može postojati i postoji čista, bez dodatka ma kakve kamate za kapital pripojen zemlji — da zemljovlasnik na ovaj način ne samo što dobija kamatu s tuđeg kapitala koji ga ništa ne staje nego povrh toga besplatno dobija i tuđi kapital. Opravданje zemljišne svojine, kao i svih drugih oblika svojine nekog određenog načina proizvodnje, jeste u tome što sam način proizvodnje ima istorijski prelaznu nužnost, pa dakle i odnosi proizvodnje i razmene koji iz njega proizlaze. Na svaki način, kako ćemo docnije videti, zemljišna svojina razlikuje se od ostalih vrsta svojine time što se na izvesnoj visini razvitka čak i sa stanovišta kapitalističkog načina proizvodnje pokazuje kao izlišna i štetna.

Zemljišna renta može se u jednom drugom obliku pobrkrati s kamatom i tako se može prikriti njen specifični karakter. Zemljišna renta predstavlja se u nekoj određenoj sumi novca koju vlasnik zemlje godišnje vuče iz iznajmljivanja nekog komada Zemljine kugle. Videli smo kako se svaki određeni novčani prihod može kapitalizovati, tj. smatrati kao kamata nekog imaginarnog kapitala. Ako je npr. srednja kamatna stopa 5%, onda se i godišnja zemljišna renta od 200£ može smatrati kao kamata kapitala od 4000£. Ovako kapitalizovana zemljišna renta i sačinjava kupovnu cenu ili vrednost zemlje, kategoriju koja je prima facie iracionalna kao i cena rada, pošto zemlja nije proizvod rada, pa dakle nema ni vrednosti. Ali se, s druge strane, iza ovog iracionalnog oblika krije stvaran odnos proizvodnje. Ako neki kapitalista kupi zemlju koja donosi godišnju rentu od 200£ za 4000£, onda on vuče prosečnu godišnju kamatu od 5% na 4000£, upravo kao kad bi taj kapital plasirao u kamatonosne papire ili kad bi ga direktno dao na zajam uz 5% kamate. To je oplodjavanje vrednosti kapitala od 4000£ po 5%. Pod ovom bi pretpostavkom on za 20 godina naknadno kupovnu cenu svoga imanja prihodima sa ovoga. Zbog toga se u Engleskoj kupovna cena zemlje sračunava prema toliko i toliko years' purchase^{1*}, što je samo drukčiji izraz za kapitalizovanje zemljišne rente. To je u stvari kupovna cena ne zemlje nego zemljišne rente koju ona donosi, računata prema običnoj kamatnoj stopi. Ali ovo kapitalizovanje rente ima za pretpostavku rentu, dok se, obrnuto, renta ne može izvesti ni objasniti iz svog sopstvenog kapitalizovanja. Ovde je, naprotiv, njen postojanje, nezavisno od prodaje, pretpostavka od koje se polazi.

^{1*} godišnjih prinosa

Otuda izlazi da, pod pretpostavkom da je zemljišna renta postojana veličina, cena zemlje može da se diže ili pada obrnuto dizanju ili padanju kamatne stope. Kad bi obična kamatna stopa pala od 5 na 4%, onda bi godišnja zemljišna renta od 200£ predstavljala godišnje oplodjavanje vrednosti nekog kapitala od 5000£ umesto od 4000£, i tako bi se cena istog komada zemlje popela od 4000£ na 5000£, ili od 20 years' purchase na 25. U obrnutom je slučaju obrnuto. Tu imamo kretanje zemljišne cene nezavisno od kretanja same zemljišne rente, a koje se reguliše jedino kamatnom stopom. Ali pošto smo videli da s napretkom društvenog razvoja profitna stopa ima tendenciju da pada, a s toga i kamatna stopa ukoliko je regulisana profitnom stopom; zatim, da kamatna stopa ima, i bez obzira na profitnu stopu, tendenciju da pada usled rastenja uzajmljivog novčanog kapitala, to izlazi da zemljišna cena ima tendenciju da se diže, čak i nezavisno od kretanja rente i cene zemljišnih proizvoda od koje renta predstavlja deo.

Brkanje zemljišne rente s kamatnim oblikom koji ona uzima za kupca zemlje — brkanje koje počiva na potpunom nepoznavanju prirode zemljišne rente — mora dovoditi do najčudnijih pogrešnih zaključaka. Pošto zemljišna svojina važi u svima starim zemljama kao osobito otmen oblik svojine, a kupovina iste pored toga i kao osobito siguran plasman kapitala, to kamatna stopa po kojoj se kupuje zemljišna renta stoji većinom niže no kod drugih plasiranja kapitala koja se protežu na duže vreme, tako da npr. kupac zemlje dobija samo 4% na kupovnu cenu, dok bi inače za isti kapital dobio 5%; ili, što izlazi na isto, on plaća više kapitala za zemljišnu rentu nego što bi plaćao za isti godišnji novčani prihod u drugim plasmanima. Iz ovoga g. Thiers zaključuje u svom uopšte iz osnova lošem spisu o *La Propriété* (otisku njegovog govora koji je 1848. u Francuskoj narodnoj skupštini držao protiv Proudhona)^[91] da je zemljišna renta niska, dok to samo dokazuje visinu njene kupovne cene.

Okolnost što se kapitalizovana zemljišna renta predstavlja kao cena zemlje ili vrednost zemlje, pa se stoga zemlja kupuje i prodaje kao svaka druga roba, služi nekim apologetima za opravdanje zemljišne svojine, pošto je kupac za nju, kao za svaku drugu robu, platio neki ekvivalenat, te je najveći deo zemljišne svojine na taj način prešao iz jednih ruku u druge. Ovo opravdanje moglo bi onda važiti i za ropstvo, pošto za robovlaska, koji je roba platilo gotovim novcem, prinos njegovog rada predstavlja samo kamatu na kapital predujmljen u njegovu kupovinu. Izvoditi opravdanje opstanka zemljišne rente iz njene kupovine i prodaje znači uopšte opravdavati njenu egzistenciju njenom egzistencijom.

Koliko je god za naučnu analizu zemljišne rente — tj. samostalnog, specifičnog ekonomskog oblika zemljišne svojine na bazi kapitalističkog načina proizvodnje — važno da se ona proučava čista i slobodna od svih primesa koje je falsifikuju i razvodnjavaju, toliko je isto, s druge strane, za razumevanje praktičnih posledica zemljišne svojine,

pa čak i za teoretsko razumevanje mase činjenica koje protivreče pojmu i prirodi zemljišne rente, a ipak se ispoljavaju kao načini egzistencije zemljišne rente, važno da se poznaju elementi iz kojih potiču ova zamćivanja teorije.

Naravno da u praksi izgleda kao zemljišna renta sve što zakupnik u obliku zakupnine plaća zemljovlasniku za dozvolu da obrađuje zemlju. Ma iz kojih sastojaka ovaj tribut bio sastavljen, ma iz kojih izvora on poticao, on ima s pravom zemljišnom rentom zajedničko to što monopol na jedan komad Zemljine kugle osposobljava takozvanog zemljovlasnika da podiže tribut, da nametne oporezivanje. On ima sa pravom zemljišnom rentom zajedničko to što određuje cenu zemlje, koja je, kako smo gore pokazali, samo kapitalizovani prihod od iznajmljivanja zemlje.

Već smo videli da kamata za kapital pripojen zemlji može sačinjavati ovakav tuđ sastojak Žemljišne rente, sastojak koji s napretkom ekonomskog razvijanja mora sačinjavati sve veći dodatak celokupnoj renti neke zemlje. Ali ne uzimajući u obzir ovu kamatu, moguće je da se pod zakupninom jednim delom, a u izvesnim slučajevima potpuno, dakle pri potpunoj odsutnosti prave zemljišne rente, pa stoga pri stvarnoj bezvrednosti zemlje, krije neki odbitak bilo od prosečnog profita, bilo od normalne najamnine, bilo istovremeno od obojega. Taj deo, bilo profita bilo najamnine, javlja se ovde u obliku zemljišne rente zato što se u obliku zakupnine plaća zemljovlasniku, umesto što bi, kako bi bilo normalno, pripao industrijskom kapitalisti ili najamnom radniku. Ekonomski govoreći, ni jedan ni drugi deo ne sačinjava zemljišnu rentu, ali u praksi sačinjava prihod zemljovlasnika, ekonomsko oplodavanje vrednosti njegovog monopola, baš koliko i prava zemljišna renta, i utiče isto tako određujući na cenu zemljišta kao i ona.

Mi ovde ne govorimo o prilikama gde zemljišna renta, taj način zemljišne svojine koji odgovara kapitalističkom načinu proizvodnje, formalno postoji a da sam kapitalistički način proizvodnje ne postoji, a da sam zakupnik nije industrijski kapitalista ili način njegovog gazdovanja nije kapitalistički. Ovakav je slučaj npr. u *Irskoj*. Tu je zakupnik prosečno sitni seljak. Ono što on zemljovlasniku plaća kao zakupninu često apsorbuje ne samo deo njegovog profita, tj. sopstvenog njegovog viška rada na koji ima pravo kao imalač sopstvenih oruđa za rad, nego i deo normalne najamnine koji bi pod drugim okolnostima dobio za istu količinu rada. Osim toga, njega zemljovlasnik, koji ovde ništa ne čini za poboljšanje tla, ekspropriše od njegovog malog kapitala, koji on najvećim delom sopstvenim radom prisajedinjuje zemlji, baš kao što bi neki zelenaš činio pod sličnim okolnostima. Samo što zelenaš kod takve operacije bar rizikuje svoj sopstveni kapital. Ovo neprekidno pljačkanje jeste predmet prepirke o irskom zemljišnom zakonodavstvu, koja u suštini izlazi na to da zemljovlasnika koji otakuje zakupniku treba prisiliti da ovome dade odštetu za pobolj-

šanja koja je na zemlji izvršio ili za kapital koji je zemlji pripojio^[92]. Na ovo je Palmerston obično s cinizmom odgovarao:

„Donji dom je dom zemljovlasnika.“

Mi ne govorimo ni o izuzetnim prilikama gde čak i u zemljama kapitalističke proizvodnje zemljovlasnik može da iznudi visoku zakupninu koja ne stoji ni u kakvoj vezi s proizvodom zemlje, kao npr. u engleskim industrijskim srezovima iznajmljivanjem sitnih komadića zemlje fabričkim radnicima, bilo za male vrtove, bilo za diletačku zemljoradnju u časovima dokolice. (»Reports of Inspectors of Factories«.)

Mi govorimo o poljoprivrednoj renti u zemljama razvijene kapitalističke proizvodnje. Na primer, među engleskim zakupcima nalazi se veći broj sitnih kapitalista koji su vaspitanjem, obrazovanjem, tradicijom, konkurencijom i drugim okolnostima određeni i prisiljeni da svoj kapital ulažu u poljoprivrednu kao zakupci. Oni su prisiljeni da se zadovolje sa manje od prosečnog profita i da jedan njegov deo daju zemljovlasniku u obliku rente. To je jedini uslov pod kojim se njima dopušta da svoj kapital ulažu u zemlju, u poljoprivrednu. Pošto zemljovlasnici svugde imaju znatan, a u Engleskoj i pretežan uticaj na zakonodavstvo, može se taj uticaj iskoristiti za to da se podvali čitavoj klasi zakupaca. Na primer, zakoni o žitu od 1815^[17] — vrsta poreza na hleb za koju je priznato da je zemlji nametnuta da bi se neradnim zemljovlasnicima obezbedilo dalje trajanje rente strahovito narasle za vreme antijakobinskog rata — imali su doduše dejstvo, ne uzimajući u obzir nekoliko izuzetno plodnih godina, da se cene poljoprivrednih proizvoda održe iznad nivoa na koji bi bile pale pri slobodnom uvozu žita. Ali oni nisu imali za rezultat da se cene održe na visini onih cena koje su zakonodavni zemljovlasnici dekretovali kao normalne na taj način da su činile zakonsku granicu za uvoz stranog žita. Zakupni ugovori bili su, međutim, zaključivani pod utiskom ovih normalnih cena. Čim se iluzija rasprsnula, napravljen je nov zakon, s novim normalnim cenama, koje su isto tako bile samo nemoćni izraz pohlepne fantazije zemljovlasnika, kao i stare. Ovako su zakupci varani od 1815. do tridesetih godina. Otuda za sve to vreme stalna tema o agricultural distress^{1*}. Otuda u tome periodu imamo eksproprijaciju i propast čitave generacije zakupaca i njihovo zamenjivanje novom klasom kapitalista.³¹

³¹ Vidi: *Anti-Corn-Law Prize-Essays*. Međutim su zakoni o žitu uvek održavali cene veštački na višem nivou. Za bolje zakupce to je bilo povoljno. Oni su profitirali od stacionarnog stanja u kome je zaštitna carina držala veliku masu zakupaca koji su s razlogom ili bez razloga računali na izuzetnu prosečnu cenu.

^{1*} bednom stanju poljoprivrede

Međutim je mnogo opštija i važnija činjenica obaranje najamnine pravih poljoprivrednih radnika ispod njenog normalnog prosečnog nivoa, tako da se radniku odbija deo najamnine te ovaj sačinjava sastavni deo zakupnine, pa tako umesto radniku ide zemljovlasniku pod maskom zemljišne rente. To je opšti slučaj npr. u Engleskoj i Škotskoj, izuzev nekoliko povoljno situiranih grofovija. Radovi parlamentarnih anketnih odbora o visini najamnine^[93] koji su otpočeli pre uvođenja zakona o žitu u Engleskoj — do sada najdragoceniji i skoro potpuno neiskorišćeni prilozi istoriji najamnine u devetnaestom veku, a u isto vreme sramni stub koji je engleska aristokratija i buržoazija sama sebi podigla — očigledno su dokazali, izvan svake sumnje, da se za visoke rentne stope i njima odgovarajuće penjanje cene zemlje za vreme antijakobinskog rata delimično imalo zahvaliti samo odbitku od najamnine i njenom obaranju čak ispod fizičkog minimuma; tj. tome što je deo normalne najamnine isao u džep zemljovlasnika. Različne okolnosti, između ostalog pad vrednosti novca, primena zakona o sirotinji u zemljoradničkim srezovima^{1*} itd., omogućile su tu operaciju u isto vreme kad su prihodi zakupnika ogromno narasli, a zemljovlasnici se basnoslovno obogatili. Štaviše, jedan od glavnih argumenata, kako zakupaca tako i zemljovlasnika, za uvođenje carine na žito bio je taj da je fizički nemoguće još niže oboriti najamninu poljoprivrednih nadničara. Ovo se stanje u osnovi nije izmenilo, i u Engleskoj, kao i u svima evropskim zemljama, jedan deo normalne najamnine i dalje ulazi u zemljišnu rentu. Kad se grof Shaftesbury, tada lord Ashley, jedan od aristokratskih filantropa, onako izvanredno uzbudio zbog položaja engleskih fabričkih radnika i stao na čelo parlamentarne akcije u agitaciji za desetochasovni radni dan, objaviše branioci industrijalaca iz osvete statistiku o najamnini zemljoradničkih nadničara u selima koja su njemu pripadala (vidi knj. I, gl. XXIII, 5, e: »Britanski poljoprivredni proletarijat«), koja je jasno pokazala kako se jedan deo zemljišne rente ovog filantropa sastoji jedino iz pljačke koju njegovi zakupci za njegov račun vrše nad najamninom poljoprivrednih radnika. Ova je publikacija interesantna i zbog toga što se činjenice koje ona sadrži mogu smelo staviti pored onoga najgoreg što su odbori od 1814. i 1815. otkrili. Kad god prilike primoraju na momentano podizanje najamnine poljoprivrednih nadničara, odmah se zaori i dreka zakupaca da je povišenje najamnine na njen normalni nivo, kakav važi u drugim industrijskim granama, nemoguće i da ih mora upropastiti ako se u isto vreme ne snizi i zemljišna renta. U ovome se, dakle, nalazi priznanje da pod imenom zemljišne rente zakupci prave odbitak od najamnine i plaćaju ga zemljovlasniku. Od 1849. do 1859, na primer, popela se u Engleskoj najamnina poljoprivrednih radnika usled sticaja odlučujućih okolnosti, kao exodus^{2*} iz Irske, koji je presekao dovođenje odande

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 596/597. — ^{2*} iseljavanje, odlazak

poljoprivrednih radnika; izvanredno usisavanje zemljoradničkog stanovništva od strane fabričke industrije; ratna tražnja za vojnicima; izvanredno iseljavanje u Australiju i Sjedinjene Države (Kaliforniju), i drugi uzroci koje ovde nećemo bliže navoditi. U isto vreme, izuzev nepovoljnih žetava od 1854. do 1856., pale su prosečne cene žita u tom periodu za više od 16%. Zakupci digoše graju da se snizi renta. U pojedinim slučajevima u tome su uspeli, ali prosečno uzev taj je zahtev propao. Oni pribegoše snižavanju troškova proizvodnje, između ostalog uvođenjem uveliko lokomobilnog parnog stroja i novih mašina, koje su delom zamenile konje i istisnule ih iz privrede, a delom su oslobođavanjem poljoprivrednih nadničara izazvale veštačku prenaseljenost, pa time i novo padanje najamnine. I to se dogodilo uprkos opštem relativnom opadanju zemljoradničkog stanovništva, i uprkos apsolutnom smanjenju zemljoradničkog stanovništva u nekim čisto poljoprivrednim srezovima.³² Tako je i Fawcett, tada profesor političke ekonomije u Kembbridžu {umro 1884. kao glavni direktor pošta}, kazao 12. oktobra 1865. na Social Science Congress:

»Poljoprivredni nadničari počeše se iseljavati, a zakupci se počeše žaliti da neće biti kadri plaćati tako visoke rente kakve su navikli plaćati, jer je rad poskupeo usled iseljavanja.«

Ovde je, dakle, visoka zemljišna renta direktno identifikovana s niskom najamninom. I ukoliko je visina cene zemljišta uslovljena ovom okolnošću koja povećava rentu, podizanje vrednosti zemljišta identično je sa sniženjem vrednosti rada, visina cene zemljišta s niskim nivoom cene rada.

Isto važi i za Francusku.

»Zakupnina se penje zato što se na jednoj strani penje cena hleba, vina, mesa, povrća i voća, a na drugoj strani cena rada ostaje nepromenjena. Ako stariji ljudi uporede račune svojih otaca, što nas vraća unatrag otprilike za 100 godina, naći će da je tada cena jednog radnog dana na francuskom selu bila tačno onolika kolika je danas. Cena mesa od onda se utrostručila... Ko je žrtva ovog preokreta? Da li bogataš koji je vlasnik zakupštine ili siromah koji nju obraduje?... Dizanje zakupninâ dokaz je javne nesreće.« (*Du mécanisme de la société en France et en Angleterre*, pisac M. Rubichon, 2. izd., Paris 1837, str. 101.)

Primeri o renti kao posledici odbitka, s jedne strane, od prosečnog profita, a s druge, od prosečne najamnine:

³² John C. Morton, *The Forces used in Agriculture*. Predavanje održano u londonskom Society of Arts^[94] 1859, zasnovano na autentičnim dokumentima sakupljenim kod oko 100 zakupaca iz 12 škotskih i 35 engleskih grofovija.

Gore navedeni Morton^[95], agent za zemlju i poljoprivredni inženjer, kaže da se u mnogim krajevima zapazilo da je renta za velike zakupštine niža nego za manje, jer je

„konkurenčija za ove poslednje obično veća nego za prve, i jer su mali zakupci, koji su retko kadri da se bace na kakav drugi posao osim zemljoradnje, često voljni platiti rentu o kojoj sami znaju da je odviše visokā, jer su prinuđeni nužnošću da nađu posao koji im više priliči“. (John L. Morton, *The Resources of Estates*, London 1858, str. 116.)

Ali ova se razlika, kaže, u Engleskoj postepeno gubi, čemu, po njegovom mišljenju, mnogo doprinosi iseljavanje baš iz redova klase sitnih zakupaca. Isti Morton pruža primer gde u zemljišnu rentu očigledno ulazi odbitak od najamnine samog zakupca, a stoga još sigurnije od ljudi koje on upošljava. Naime, kod zakupština ispod 70 do 80 ekera (30 - 34 hektara) koje ne mogu držati dvoprežni plug.

„Ako zakupac ne radi rođenim rukama isto onako vredno kao ma koji radnik, ne može opstati na zakupštini. Ako izvođenje rada prepusti svojim ljudima, a on se ograniči na to da ih samo nadzire, najverovatnije je da će uskoro uvideti da je izvan mogućnosti da plaća rentu.“ (*Isto*, str. 118.)

Stoga Morton zaključuje da ako u nekom kraju zakupci nisu veoma siromašni, zakupštine ne bi trebalo da budu ispod 70 ekera, tako da zakupac može držati dva do tri konja.

Izvanredna je mudrost g. Léonce-a de Lavergne-a, člana Instituta i Centralnog društva za agrikulturu. U svojoj knjizi *Économie Rurale de l'Angleterre* (citirano po engleskom prevodu, London 1855) upoređuje on ovako godišnju korist od rogate marve, koja u Francuskoj radi a u Engleskoj ne, jer je zamjenjena konjima (str. 42):

Francuska:

mleko	4 miliona £
meso.....	16 miliona £
rad	8 miliona £
<hr/>	
	28 miliona £

Engleska:

mleko	16 miliona £
meso	20 miliona £
rad	— miliona £
<hr/>	
	36 miliona £

Ali viši proizvod na ovoj strani dolazi otuda što je, po njegovim sopstvenim podacima, mleko u Engleskoj dvaput skuplje nego u Francuskoj, dok za meso uzima da su cene iste u obema zemljama (str.35); dakle se engleski proizvod u mleku svodi na 8 miliona £, a celokupni proizvod na 28 miliona £, kao u Francuskoj. Doista je nešto previše kad g. Lavergne unosi u račun u isto vreme i mase proizvoda i razlike u cenama, tako da kad Engleska neke artikle proizvodi skuplje nego Francuska, što u najboljem slučaju znači veći profit za zakupce i zemljovlasnike, to dobija izgled prednosti engleske poljoprivrede.

Da g. Lavergne ne samo poznaje ekonomiske uspehe engleske poljoprivrede nego i da veruje u predrasude engleskih zakupaca i zemljovlasnika, dokazuje on na str. 48:

»Obično je sa žitaricama skopčana nezgoda... što iscrpljuju zemlju na kojoj se gaje.«

Gospodin Lavergne ne samo da drži da druge biljke to ne čine nego drži da biljke za stočnu hranu i korenje obogaćuju tlo:

»Biljke za stočnu hranu izvlače glavne elemente svoga rastenja iz atmosfere, dok tlu vraćaju više no što mu uzimaju; one, dakle, i direktno i pretvaraajući se u životinjsko đubre, pomažu da se naknadi šteta koju su načinile žitarice i drugi iscrpljujući usevi; zbog toga je princip da se one bar smenjuju s tim usevima; u tome se sastoji norfolška rotacija.« (Str. 50, 51.)

Nikakvo čudo što g. Lavergne, koji veruje duši engleskog sela koje je stvorilo te bajke, veruje njoj i to da je najamnina engleskih poljoprivrednih nadničara od ukidanja carina na žito izgubila svoju raniju abnormalnost. Vidi šta smo o tome ranije rekli u knj. I, gl. XXIII, 5. Ali čujmo još i govor g. Johna Brighta u Birmingemu od 14. decembra 1865. Pošto je govorio o 5 miliona porodica koje u parlamentu nisu nikako zastupljene, on nastavlja:

»Među ovima je 1 milion, pa i više od 1 miliona u Ujedinjenoj Kraljevini koje se vode na nesrećnoj listi paupera. Onda ima još jedan drugi milion koji se drže samo nešto malo iznad pauperstva, ali stalno lebde u opasnosti da takođe postanu pauperi. Njihov položaj i njihovi izgledi nisu povoljniji. I sad posmatrajte niže slojeve ovog dela društva koji žive u neznanju. Posmatrajte njihov inferiorni položaj, njihovo siromaštvo, njihove patnje, njihovu potpunu beznadežnost. Čak i u Sjedinjenim Državama, čak i u južnim državama dok je vladalo ropstvo, imao je svaki Crnac veru da ga makar kada čeka neka radosna godina. Ali za ove ljude, za ovu masu najnižih slojeva u našoj zemlji, ne postoji, ja sam ovde da to kažem, ni vera ma u kakvo poboljšanje, pa čak ni žudnja za tim. Jeste li pre nekog vremena čitali u novinama belešku o Johnu Crossu, poljoprivrednom nadničaru iz Dorsetšira? On je radio 6 dana u nedelji, imao je odličnu svedodžbu od svog poslodavca, za koga je 24 godine radio za 8 šilinga nedeljne najamnine. John Cross morao je tom najamninom izdržavati porodicu od sedmoro dece u svojoj kolibi. Da bi ogrejao svoju bolešljivu ženu i njeno odojče, on je uzeo — zakonski govoreći, držim, ukrao je — jednu letvu u vrednosti od 6 pensa. Za ovaj prestop kaznile su ga mirovne sudske na 14 ili 20 dana zatvora. Ja vam kažem da se u celoj zemlji, a osobito na jugu, mogu naći mnoge hiljade slučajeva kao što je ovaj Johna Crossa, i da je njihov položaj takav da dosad ni najsavesniji ispitivač nije bio kadar da reši tajnu kako održavaju dušu u telu. Pa bacite sad svoj pogled po celoj zemlji i posmatrajte tih 5 miliona porodica i očajno stanje tog sloja. Zar se ne može istinski kazati da masa nacije koja nema prava glasa dirindži i uvek dirindži i gotovo ne zna za odmor? Uporedite je s vladajućom klasmom — ali ako to učinim optužiće me zbog komunizma... ali uporedite tu veliku naciju koja rinta i nema prava glasa sa onim delom koji se može sma-

trati kao vladajuća klasa. Pogledajte njihovo bogatstvo, njihov sjaj, njihov luksuz. Vidite njihovu izmoždenost — jer i među njima ima izmoždenosti, ali to je izmoždenost od dosade — i vidite kako žure od mesta do mesta kao da im je stalo jedino do toga da otkriju nova uživanja.« (»Morning Star«^[96], 14. decembar 1865.)

U sledećim redovima pokazujemo kako se višak rada, a otud i višak proizvoda uopšte, brka sa zemljišnom rentom, s tim delom viška proizvoda koji je bar na bazi kapitalističkog načina proizvodnje kvantitativno i kvalitativno specifično određen. Samonikla osnovica viška rada uopšte, tj. prirodni uslov bez kojeg on nije moguć, jeste u tome što priroda — bilo u proizvodima zemlje, biljnim ili životinjskim, bilo u ribarstvu itd. — pruža sredstva nužna za izdržavanje uz primenu radnog vremena koje ne guta celi radni dan. Ova samonikla proizvodnost poljoprivrednog rada (uključujući ovamo i rad prostog sakupljanja, lov, ribarenje, gajenje stoke) jeste osnovica svakog viška rada, kao što je svaki rad isprva i prvobitno usmeren na prisvajanje i proizvodnju hrane. (Životinja daje u isto vreme i krzno za utopljavanje u hladnijoj klimi; osim toga, pećine omogućavaju stanovanje itd.)

Ista konfuzija između viška proizvoda i zemljišne rente nalazi se drukčije izražena kod g. Dove-a.^[97] U početku zemljoradnički i industrijski rad nisu razdvojeni, drugi se nadovezuje na prvi. Višak rada i višak proizvoda zemljoradničkog plemena, kućne zajednice ili porodice obuhvata i poljoprivredni i industrijski rad. Oba idu ruku pod ruku. Lov, ribarstvo, zemljoradnja nemogući su bez odgovarajućih oruđa. Tkanje, predenje itd. obavljaju se u prvi mah kao sporedni zemljoradnički radovi.

Ranije smo pokazali da se, kao što se rad pojedinačnog radnika deli na potreban rad i višak rada, i celokupni rad radničke klase može tako da podeli da onaj njen deo koji proizvodi celokupna životna sredstva za radničku klasu (uključiv i za to potrebna sredstva za proizvodnju) vrši potreban rad za čitavo društvo. Rad što ga vrši sav ostali deo radničke klase može se smatrati kao višak rada. Ali potrebni rad ne obuhvata samo poljoprivredni rad već i rad koji proizvodi sve ostale proizvode koji nužno ulaze u prosečnu radnikovu potrošnju. Sem toga, društveno govoreći, jedni vrše samo potrebni rad, jer drugi vrše samo višak rada, i obrnuto. To je samo podela rada među njima. Isto je tako i s podelom rada između poljoprivrednih i industrijskih radnika uopšte. Često industrijskom karakteru rada na jednoj strani odgovara čisto poljoprivredni na drugoj. Ovaj čisto poljoprivredni rad nije nikako samonikao, već je i sam proizvod, i to vrlo moderan proizvod društvenog razvijenja koji nije svugde još ni postignut i koji odgovara jednom sasvim određenom stupnju proizvodnje. Kao god što se jedan deo poljoprivrednog rada opredmećuje u proizvodima koji ili služe luksuzu ili su sirovina za industrije, a nikako ne ulaze u hranu, da i ne govorimo o hrani masa, tako se, s druge strane, jedan deo industrijskog rada opredmećuje u proizvodima koji služe kao potrebna sred-

stva potrošnje kako poljoprivrednih tako i nepoljoprivrednih radnika. Pogrešno je ovaj industrijski rad — s društvenog stanovišta — shvatiti kao višak rada. On je jednim delom isto onako potreban rad kao i potrebni deo poljoprivrednog rada. On je takođe samo osamostaljeni oblik jednog dela industrijskog rada koji je ranije bio samoniklo skopčan s poljoprivrednim radom, nužna uzajamna dopuna čisto poljoprivrednog rada koji je sad od njega odvojen. (Posmatrano čisto materijalno, 500 mehaničkih tkača npr. proizvode u mnogo većem stepenu višak tkanina, tj. više no što je potrebno za njihovo sopstveno odevanje.)

Naposletku, pri razmatranju pojavnih oblika zemljišne rente, tj. zakupnine koja se pod naslovom zemljišne rente plaća zemljovlasniku za iskorišćavanje zemlje, bilo u proizvodne bilo u potrošne svrhe, treba imati na umu da se cena stvari koje same po sebi nemaju vrednosti, tj. nisu proizvod rada, kao zemlja, ili se bar ne mogu reprodukovati radom, kao starine, umetnička dela određenih majstora itd., može određivati veoma slučajnim kombinacijama. Da bi se neka stvar prodala, dovoljno je samo to da se ona može monopolisati i da je otuđiva.

Pri razmatranju zemljišne rente treba izbeći tri glavne zablude da ne bi pomutile analizu.

1. Brkanje različnih oblika rente koji odgovaraju različnim stupnjevima razvitka društvenog procesa proizvodnje.

Kakav god bio specifični oblik rente, svi njeni tipovi imaju zajedničko to da je prisvajanje rente ekonomski oblik u kome se realizuje zemljišna svojina i da, sa svoje strane, zemljišna renta ima za pretpostavku neku zemljišnu svojinu, svojinu određenih individua na određene komade Zemljine kugle, pa bilo da je vlasnik lice koje predstavlja zajednicu, kao u Aziji, Egiptu itd., bilo da je ta svojina samo accidens svojine određenih lica na lica neposrednih proizvođača, kao kod sistema ropstva ili kmetstva, bilo da je čista privatna svojina neproizvođača na prirodu, prosto svojinsko pravo na tlo, ili napisletku odnos prema zemlji, koji, kao kod kolonista i sitnosejljačkih zemljovlasnika, pri izolovanom i socijalno nerazvijenom radu, izgleda da je neposredno sadržan u prisvajanju i proizvođenju proizvoda određenih komada zemlje od strane neposrednih proizvođača.

Ovaj *zajednički karakter* različnih oblika rente — da budu ekonomsko ostvarenje zemljišne svojine, pravne fikcije na osnovu koje različne individue isključivo poseduju određene delove Zemljine kugle — čini da se previđaju razlike.

2. Svaka je zemljišna renta višak vrednosti, proizvod viška rada. U svom nerazvijenijem obliku, u naturalnoj renti, ona je još direktno višak proizvoda. Otuda zabluda da se renta koja odgovara kapitalističkom načinu proizvodnje, koja je uvek suvišak preko profita, tj. preko jednog dela vrednosti robe koji se i sam sastoji iz viška vrednosti (viška rada) — da se ovaj osobiti i specifični sastavni deo viška vrednosti

objašnjava time što se objasne opšti uslovi postojanja viška vrednosti i profita. Ti su uslovi: neposredni proizvođači moraju raditi preko onog vremena koje se zahteva za reprodukciju njihove sopstvene radne snage, njih samih. Oni uopšte moraju davati višak rada. To je subjektivni uslov. Ali je objektivni uslov da oni i *mogu* dati višak rada; da su prirodni uslovi takvi da jedan deo njihovog raspoloživog radnog vremena dostiže za njihovu reprodukciju i samoodržavanje kao proizvođača, da proizvodnja njihovih potrebnih životnih sredstava ne potroši svu njihovu radnu snagu. Tu plodnost prirode čini jednu granicu, jednu polaznu tačku, jednu osnovicu. S druge strane, razvitak društvene proizvodne snage njihovog rada čini drugu. Ako još bliže zagleđamo, onda, pošto je proizvodnja sredstava za ishranu najpreči uslov njihova života i svake proizvodnje uopšte, rad primenjen u toj proizvodnji, dakle poljoprivredni rad u najširem ekonomskom smislu, mora biti dovoljno plodan da se ne bi sve raspoloživo radno vreme apsorbovalo u proizvodnji sredstava za ishranu za neposredne proizvođače; dakle da bude moguć višak poljoprivrednog rada, a s time i višak poljoprivrednih proizvoda. Dalje je potrebno da celokupni poljoprivredni rad — potreban rad i višak rada — jednog dela društva bude dovoljan da se proizvedu potrebna sredstva za ishranu za čitavo društvo, dakle i za nepoljoprivredne radnike; dakle, da je mogućna ova velika podela rada između zemljoradnika i industrijalaca, kao i između onih zemljoradnika koji proizvode hranu i onih koji proizvode sirovine. Mada se rad neposrednih proizvođača hrane za njih same deli na potreban rad i višak rada, on ovako u odnosu na društvo predstavlja samo potreban rad zahtevan za proizvodnju sredstava za ishranu. Uostalom, to se isto zbiva kod svake podele rada u okviru čitavog društva, za razliku od podele rada u okviru pojedinačne radionice. To je rad potreban za proizvodnju naročitih artikala — za zadovoljenje neke naročite društvene potrebe za naročitim artiklima. Ako je ova raspodela srazmerna, onda se proizvodi različnih grupa prodaju po svojim vrednostima (pri daljem razvijanju po cenama proizvodnje) ili pak po cennama koje su opštim zakonima određene modifikacije tih vrednosti, odn. cena proizvodnje. To je u stvari zakon vrednosti kako se on ostvaruje ne u odnosu na pojedinačne robe ili artikle već na svaki put drukčije celokupne proizvode posebnih oblasti društvene proizvodnje koje su podelom rada postale samostalne; tako da ne samo što je na svaku pojedinačnu robu upotrebljeno samo potrebno radno vreme nego da je od celokupnog društvenog radnog vremena upotrebljena u različnim grupama samo potrebna srazmerna količina. Jer upotrebljena vrednost ostaje uslov. Ali dok upotrebljena vrednost pojedinačne robe zavisi od toga da ona sama po sebi zadovoljava neku potrebu, kod društvene mase proizvoda zavisi od toga da ona bude adekvatna kvantitativno određenoj društvenoj potrebi za svakom posebnom vrstom proizvoda, a da stoga rad bude srazmerno razdeljen na različne oblasti proizvodnje, srazmerno ovim društvenim potrebama

koje su kvantitativno opisane. (Ovu tačku uzeti u razmatranje pri raspodeli kapitala na različne oblasti proizvodnje.) Ovde je društvena potreba, tj. upotrebljena vrednost na društvenoj potenciji, ono što određuje kvote celokupnog društvenog radnog vremena koje dolaze na različne posebne oblasti proizvodnje. Ali to je samo onaj isti zakon koji se pokazuje već kod pojedinačne robe, naime: da je njena upotrebljena vrednost pretpostavka njene razmenske vrednosti, a time i njene vrednosti. Ovaj momenat ima samo utoliko veze sa odnosom između potrebnog rada i viška rada što se s narušavanjem ove srazmere ne može realizovati vrednost robe, pa dakle ni višak vrednosti koji ona sadrži. Na primer, srazmerno je proizvedeno suviše pamučnih tkanina, mada je u ovom celokupnom tkačkom proizvodu ostvareno samo ono radno vreme koje je pod datim uslovima za to potrebno. Ali je u ovoj posebnoj grani uopšte utrošeno previše društvenog rada; tj. jedan je deo proizvoda nekoristan. Otuda se sav proizvod prodaje samo kao da je proizведен u potrebljenoj srazmeri. Ova kvantitativna granica kvotâ društvenog radnog vremena koje se imaju upotrebiti na različne posebne oblasti proizvodnje, samo je razvijeniji izraz zakona vrednosti uopšte; mada potrebno radno vreme ovde sadrži drugi smisao. Samo je toliko i toliko od toga i toga potrebno za zadovoljenje društvene potrebe. Tu ograničenje dolazi od upotrebljene vrednosti. Pod datim uslovima proizvodnje društvo može na ovu pojedinačnu vrstu proizvoda utrošiti samo toliko i toliko od celokupnog svog radnog vremena. Ali subjektivni i objektivni uslovi viška rada i viška vrednosti uopšte nemaju nikakva posla sa određenim oblikom bilo profita bilo rente. Oni važe za višak vrednosti kao takav, ma kakav naročiti oblik on bilo kad uzeo. Zato oni ne objašnjavaju zemljišnu rentu.

3. Upravo kod ekonomskog oplodjivanja vrednosti zemljišne svojine, pri izlaganju zemljišne rente, ističe se kao naročito svojstveno to što njen iznos nikako nije određen sadejstvom njenog primaoca, već razvitkom društvenog rada u kome on ne sudeluje, razvitkom nezavisnim od njegovog delanja. Zbog toga se lako dešava da se nešto što je na osnovici robne proizvodnje — a bliže uzeto kapitalističke proizvodnje, koja je u čitavom svom obimu robna proizvodnja — zajedničko svima granama proizvodnje i svima njihovim proizvodima shvata kao osobenost rente (i poljoprivrednog proizvoda uopšte).

Visina zemljišne rente (a s njom i vrednost zemlje) razvija se tokom društvenog razvijanja kao rezultat celokupnog društvenog rada. Time se, s jedne strane, uvećava tržište i tražnja za proizvodima zemlje, a s druge strane, neposredna tražnja za samom zemljom kao za uslovom proizvodnje koji konkuriše u svima mogućim, pa i u nepoljoprivrednim poslovnim granama. Izbliže posmatrano, renta, a s njom vrednost zemlje — da bismo govorili samo o pravoj poljoprivrednoj renti — razvija se s tržištem za proizvode zemlje, a s toga s porastom nepoljoprivrednog stanovništva, s njegovom potrebom i tražnjom delom za sredstvima za ishranu delom za sirovinama. U prirodi kapi-

talističkog načina proizvodnje jeste da on stalno smanjuje zemljoradničko stanovništvo u odnosu prema nezemljoradničkom, jer je u industriji (u užem smislu) rastenje postojanog kapitala, u odnosu prema promenljivom, spojeno sa absolutnim rastenjem, mada sa relativnim smanjivanjem, promenljivog kapitala; dok u poljoprivredi absolutno opada promenljivi kapital koji se zahteva za eksploataciju nekog određenog komada zemlje; dakle može rasti samo ukoliko se obrađuje nova zemlja, ali ovo opet ima za pretpostavku još veći porast nepoljoprivrednog stanovništva.

Stvarno, ovde nemamo neku pojavu svojstvenu zemljoradnji i njenim proizvodima. Naprotiv, to isto važi na bazi robne proizvodnje i njenog absolutnog oblika, kapitalističke proizvodnje, za sve druge grane proizvodnje i proizvode.

Ovi su proizvodi robe, upotrebljene vrednosti, koje imaju razmensku vrednost, i to razmensku vrednost koja se može realizovati, koja se može pretvoriti u novac samo u onolikom obimu u kome druge robe sačinjavaju ekvivalent za nju, u kome se drugi proizvodi s njima sučeljavaju kao robe i kao vrednosti; dakle u obimu u kome se oni ne proizvode kao neposredna sredstva za izdržavanje za same njihove proizvođače, već kao robe, kao proizvodi koji samo pretvaranjem u razmensku vrednost (novac), svojim otudivanjem, postaju upotrebnim vrednostima. Tržište za ove robe razvija se društvenom podelom rada; rastavljanje proizvodnih radova pretvara njihove odnosne proizvode međusobno u robe, u uzajamne ekvivalente, čini da jedni drugima služe kao tržište. To nikako nije nešto svojstveno samo poljoprivrednim proizvodima.

Renta se može razviti kao novčana renta samo na osnovici robne, tačnije, kapitalističke proizvodnje, i razvija se u istoj meri u kojoj poljoprivredna proizvodnja postaje robnom proizvodnjom, dakle u istoj meri u kojoj se prema njoj samostalno razvija nepoljoprivredna proizvodnja; jer u istoj meri poljoprivredni proizvod postaje robom, razmenskom vrednošću i vrednošću. U istoj meri u kojoj se s kapitalističkom proizvodnjom razvija robna proizvodnja, a stoga i proizvodnja vrednosti, razvija se proizvodnja viška vrednosti i viška proizvoda. Ali u istoj meri u kojoj se ova poslednja razvija, razvija se sposobnost zemljišne svojine da prigrabljuje za sebe sve veći deo tog viška vrednosti pomoću svog monopolia na zemlju, dakle da stoga podiže vrednost svoje rente i cenu same zemlje. U razvitku tog viška vrednosti i viška proizvoda kapitalista je još aktivan funkcioner. Zemljovlasnik ima samo da prigrabi svoj udio u višku proizvoda i višku vrednosti, udio koji ovako bez njegova sadejstva raste. To je ono što je svojstveno njegovom položaju, a ne to što se vrednost poljoprivrednih proizvoda, i stoga zemlje, stalno uvećava u meri u kojoj se tržište za njih proširuje, tražnja uvećava, a s njom i robni svet koji stoji naspram proizvoda zemlje, dakle, drugim rečima, masa nepoljoprivrednih proizvođača roba i nepoljoprivredne robne proizvodnje. Ali.

pošto se ovo zbiva bez njegova sadejstva, ispoljava se kod njega kao nešto specifično što masa vrednosti, masa viška vrednosti i pretvaranje jednog dela tog viška vrednosti u zemljišnu rentu zavisi od društvenog procesa proizvodnje, od razvijka robne proizvodnje uopšte. Zato npr. Dove hoće iz toga da razvije rentu. On kaže da renta ne zavisi od mase poljoprivrednog proizvoda nego od njegove vrednosti¹⁹⁸¹; ali ova zavisi od mase i proizvodnosti nepoljoprivrednog stanovništva. Ali ovo važi i za svaki drugi proizvod da se kao roba razvija samo delom s masom, delom s raznolikošću, s nizom drugih roba koje su ekvivalenti za njega. To smo pokazali već kod opšteg prikaza vrednosti^{1*}. S jedne strane, sposobnost nekog proizvoda da bude razmenjivan uopšte zavisi od mnogostrukosti roba koje postoje mimo njega. S druge strane, zavisi od toga naročito masa u kojoj se on sam može proizvoditi kao roba.

Nijedan proizvođač, ni industrijalac, kao ni zemljoradnik, posmatran sam za sebe, ne proizvodi vrednost ili robu. Njegov proizvod postaje vrednost i roba samo u određenoj društvenoj vezi. Prvo, ukoliko se njegov proizvod ispoljava kao predstavnik društvenog rada, dakle njegovo sopstveno radno vreme kao deo društvenog radnog vremena uopšte; drugo, ovaj društveni karakter njegovog rada ispoljava se kao društveni karakter utisnut njegovom proizvodu, u njegovom novčanom karakteru i u njegovoj opštoj razmenljivosti koja je odredena cenom.

Dok se, dakle, umesto da se objašnjava renta, objašnjava višak vrednosti, ili u još ograničenijem obliku uopšte višak proizvoda, dotle se ovde, s druge strane, greši time što se isključivo proizvodima zemljoradnje pripisuje karakter koji pripada svima proizvodima kao robama i vrednostima. Ovo postaje još površnije kad se od opšte odredbe vrednosti pode nazad *na realizovanje* neke određene robne vrednosti. Svaka roba može svoju vrednost realizovati samo u prometnom procesu, a da li je i ukoliko je realizuje, zavisi od toga kakvi su kad uslovi na tržištu.

Dakle, nije zemljišnoj renti svojstveno to što se poljoprivredni proizvodi razvijaju u vrednosti i kao vrednosti, tj. što se kao robe sučeljavaju s drugim robama, a nepoljoprivredni proizvodi s njima kao robe, ili što se razvijaju kao naročiti izrazi društvenog rada. Svojstveno joj je to što se sa uslovima pod kojima se poljoprivredni proizvodi razvijaju kao vrednosti (robe), i sa uslovima realizovanja njihovih vrednosti, razvija i moći zemljišne svojine da sebi prisvoji rastući deo tih vrednosti stvorenih bez njenog sadejstva, što se rastući deo viška vrednosti pretvara u zemljišnu rentu.

---

^{1*} Vidi u 20. i 21. tomu ovog izdanja.

GLAVA TRIDESET OSMA

Diferencijalna renta. Opšti pojam

Pri analizi zemljišne rente poči ćemo prvo od pretpostavke da se proizvodi koji plaćaju tu rentu, kod kojih se deo viška vrednosti, pa dakle i deo celokupne cene svodi na rentu, — a za naš je cilj dovoljno da uzmemo u obzir proizvode zemljoradnje ili rudarstva, — da se, dakle, proizvodi zemljoradnje i rudarstva, kao sve druge robe, prodaju po svojim cenama proizvodnje. To jest, njihove prodajne cene jednake su elementima njihova koštanja (vrednosti utrošenog postojanog i promenljivog kapitala) plus profit određen opštom profitnom stopom, računat na celokupni predujmljeni kapital, utrošen i neutrošen. Mi, dakle, uzimamo da su prosečne prodajne cene ovih proizvoda jednake njihovim cenama proizvodnje. Sada je pitanje kako se pod tom pretpostavkom može razviti neka zemljišna renta, tj. kako se jedan deo profita može pretvoriti u zemljišnu rentu, te da jedan deo robne cene pripadne zemljovlasniku.

Da bismo pokazali opšti karakter ovog oblika zemljišne rente, pretpostavićemo da fabrike u nekoj zemlji imaju kao pogonsku snagu u pretežnoj većini parne mašine, a određena manjina prirodne vodopade. Uzmimo da je cena proizvodnje u tim industrijskim granama 115 za robnu masu u koju je utrošen kapital od 100 jedinica. 15% profita računato je ne samo na utrošeni kapital od 100 nego na celokupni kapital primenjen za proizvodnju ove robne vrednosti. Kao što smo ranije objasnili, ova cena proizvodnje nije određena individualnom cenom koštanja svakog pojedinog industrijalca koji proizvodi, već cenom koštanja koju roba prosečno staje pod prosečnim uslovima kapitala u čitavoj ovoj oblasti proizvodnje. To je u stvari tržišna cena proizvodnje, prosečna tržišna cena za razliku od njenih oscilacija. Priroda vrednosti roba uopšte se predstavlja u vidu tržišne cene i dalje u vidu regulativne tržišne cene ili cene tržišne proizvodnje; određenost vrednosti ne predstavlja se radnim vremenom koje je nekom određenom pojedinačnom proizvođaču potrebno za proizvodnju neke određene količine robe ili pojedinih roba, već društveno potrebnim radnim vremenom koje je potrebno da se pod datim prosекom društvenih uslova proizvede celokupna društveno zahtevana količina robne vrste koja se nalazi na tržištu.

Pošto određeni brojni odnosi ovde ne igraju nikakvu ulogu, uzećemo još da cena koštanja u fabrikama koje se gone snagom vode iznosi samo 90 mesto 100. Pošto je regulativna cena proizvodnje mase tih roba = 115, s profitom od 15%, to će i fabrikanti koji svoje mašine gane vodnom snagom prodavati po 115, tj. po prosečnoj ceni koja reguliše tržišnu cenu. Stoga bi njihov profit iznosio 25 umesto 15; regulativna cena proizvodnje dopustila bi im da naprave ekstraprofit od 10%, ne zato što svoju robu prodaju iznad cene proizvodnje, već zato što je prodaju po ceni proizvodnje, zato što se njihove robe proizvode, ili njihov kapital funkcioniše, pod izuzetno povoljnim uslovima, uslovima koji stoje iznad prosečnog nivoa uslova koji vladaju u toj oblasti.

Tu se odmah pokazuju dve stvari.

Prvo. Ekstraprofit proizvodača koji upotrebljavaju prirodni vodopad kao pogonsku snagu ponaša se u prvi mah kao svaki ekstraprofit (a ovu smo kategoriju već izložili pri razlaganju cene proizvodnje) koji nije slučajan rezultat transakcija u prometnom procesu, slučajnih kolebanja tržišnih cena. I ovaj je ekstraprofit, dakle, jednak razlici između individualne cene proizvodnje ovih proizvodača koji rade pod povoljnijim uslovima i opšte društvene cene proizvodnje, koja reguliše tržište u čitavoj ovoj oblasti proizvodnje. Ova je razlika jednaka suvišku opšte cene proizvodnje te robe iznad njene individualne cene proizvodnje. Dve regulativne granice ovog suviška jesu: na jednoj strani, individualna cena koštanja, a stoga individualna cena proizvodnje, a na drugoj, opšta cena proizvodnje. Vrednost robe koja se proizvodi pomoću vodopada manja je, jer se za njeno proizvođenje traži manja celokupna količina rada, naime manje rada koji ulazi u vrednost u opredmećenom obliku, kao deo postojanog kapitala. Rad koji je ovde primenjen proizvodniji je, njegova je individualna proizvodna snaga veća od proizvodne snage rada primenjenog u masi fabrika iste vrste. Njegova veća proizvodna snaga pokazuje se u tome što njemu treba manja količina postojanog kapitala da proizvede istu masu robe, manja količina opredmećenog rada nego drugima; pored toga, i manja količina živog rada, jer se vodeno kolo ne mora ložiti. Ova veća individualna proizvodna snaga primenjenog rada smanjuje vrednost, ali i cenu koštanja, a s time i cenu proizvodnje robe. Za industrijalca ovo se predstavlja tako da je za njega cena koštanja robe manja. On ima da plati manje opredmećenog rada, a takođe i manje najamnine za manje primenjenu živu radnu snagu. Pošto je cena koštanja njegove robe manja, to je i njegova individualna cena proizvodnje manja. Za njega je cena koštanja 90 umesto 100. Dakle i njegova individualna cena proizvodnje bila bi samo $103\frac{1}{2}$ mesto 115 ($100 : 115 = 90 : 103\frac{1}{2}$). Razlika između njegove individualne cene proizvodnje i opšte ograničena je razlikom između njegove individualne cene koštanja i opšte. Ovo je jedna od veličina koje čine granicu njegovom ekstraprofitu. Druga je veličina opšte cene proizvodnje, u koju ulazi opšta profitna

stopa kao jedan od regulativnih činilaca. Ako bi ugalj pojevtinio, razlika između njegove individualne cene koštanja i opšte smanjila bi se, a otud i njegov ekstraprofit. Kad bi svoju robu morao prodavati po njenoj individualnoj vrednosti, ili po ceni proizvodnje koja je određena njenom individualnom vrednošću, razlika bi otpala. Ona je, s jedne strane, rezultat toga što se roba prodaje po njenoj opštoj tržišnoj ceni, po ceni na koju konkurencija izjednačuje pojedinačne cene, a s druge strane, toga što veća individualna proizvodna snaga rada koji on pokreće ne koristi radnicima nego kao i svaka proizvodna snaga rada onome koji nju upotrebljava, tj. predstavlja se kao proizvodna snaga kapitala.

Pošto je jedna granica ovog ekstraprofita veličina opšte cene proizvodnje, od koje veličina opšte profitne stope sačinjava jedan od činilaca, to on može da potekne jedino iz razlike među opštom i individualnom cenom proizvodnje, a stoga iz razlike između individualne i opšte profitne stope. Suvišak preko ove razlike ima za pretpostavku prodaju proizvoda iznad cene proizvodnje, a ne po ceni proizvodnje koju je tržište regulisalo.

Drugo. Dosad se ekstraprofit fabrikanta koji upotrebljava prirodni vodopad kao pogonsku snagu umesto pare ni u čemu ne razlikuje od svakog drugog ekstraprofita. Svaki normalni ekstraprofit, tj. takav koji nije dobijen slučajnim poslovima prodaje ili kolebanjima tržišne cene, određen je razlikom između individualne cene proizvodnje roba ovog posebnog kapitala i opšte cene proizvodnje, koja uopšte reguliše tržišnu cenu roba kapitala ove oblasti proizvodnje ili tržišnu cenu roba celokupnog kapitala uloženog u ovoj oblasti proizvodnje.

Ali sad dolazi razlika.

Kojoj okolnosti ima fabrikant u ovom slučaju da zahvali za svoj ekstraprofit, za suvišak koji njemu lično donosi cena proizvodnje regulisana opštom profitnom stopom?

U prvom redu jednoj prirodnoj sili, pogonskoj snazi vodopada, koji je dat od prirode i koji nije, kao ugalj koji pretvara vodu u paru, i sam proizvod rada, te zato ima vrednosti, mora se platiti nekim ekvivalentom, košta. Vodopad je prirodni agent proizvodnje, u čije stvaranje ne ulazi nikakav rad.

Ali to nije sve. I fabrikant koji radi s parnom mašinom upotrebljava prirodne sile koje ga ništa ne koštaju, ali koje čine rad proizvodnjim, a ukoliko ovim pojevtinjavaju proizvodnju životnih sredstava potrebnih radnicima, povećavaju višak vrednosti, a stoga i profit; koje, dakle, kapital isto onako monopolije kao i društvene prirodne snage rada koje potiču iz kooperacije, podele rada itd. Fabrikant plaća ugalj, ali ne plaća sposobnost vode da promeni svoje agregatno stanje, da pređe u paru, ne plaća elastičnost pare itd. Ovo monopolisanje prirodnih sila, tj. povećanja radne snage koje one prouzročavaju, zajedničko je svima kapitalima koji rade s parnim mašinama. Ono može povećati onaj deo proizvoda rada koji predstavlja višak

vrednosti prema onom delu koji se pretvara u najamninu. Ukoliko to i čini, ono povećava opštu profitnu stopu, ali ne stvara ekstraprofit, koji se upravo sastoji u suvišku individualnog profita iznad prosečnoga. Što primena jedne prirodne sile, vodopada, ovde stvara ekstraprofit, ne može, dakle, poticati jedino iz činjenica da se u ovom slučaju za uvećanu proizvodnu snagu rada ima zahvaliti primeni jedne prirodne sile. Moraju nastupiti i druge okolnosti koje će tu nešto modifikovati.

Obrnuto. Sama primena prirodnih sila u industriji može uticati na visinu opšte profitne stope, jer utiče na masu rada potrebnu za proizvodnju nužnih životnih sredstava. Ali sama po sebi ne izaziva nikakvo odstupanje od opšte profitne stope, a ovde se baš o tome radi. Zatim, ekstraprofit što ga neki individualni kapital inače ostvaruje u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje — jer se odstupanja profitnih stopa između posebnih oblasti proizvodnje stalno izravnavaju na prosečnu profitnu stopu — potiče, ako ne uzmemo u obzir čisto slučajna odstupanja, iz smanjenja cene koštanja, dakle troškova proizvodnje, koje dolazi bilo iz okolnosti što se kapital primenjuje u većim masama nego što su prosečne mase, te se tako smanjuju faux frais^{1*} proizvodnje, dok opšti uzroci povećanja proizvodne snage rada (kooperacija, podela rada itd.) mogu uticati u većem stepenu, s više intenzivnosti, jer se vrše na širem polju rada; bilo pak iz okolnosti što se bez obzira na obim delujućeg kapitala primenjuju bolji metodi rada, novi izumi, usavršene mašine, hemijske fabričke tajne itd., jednom reči, što se primenjuju nova, savršenija sredstva za proizvodnju i metodi proizvodnje koji su iznad prosečnog nivoa. Ovde smanjenje cene koštanja i ekstraprofit koji otuda proizlazi potiču iz načina na koji je delujući kapital investiran. Oni potiču bilo iz toga što je kapital koncentrisan u jednoj ruci u izuzetno velikim masama — okolnost koja isčezava čim se prosečno budu primenjivale mase kapitala jednake veličine — bilo što kapital određene veličine funkcioniše na osobito proizvodan način — a ova okolnost otpada čim izuzetni način proizvodnje postane opšti ili bude natkriljen nekim još razvijenijim.

Tu, dakle, uzrok ekstraprofita potiče iz samog kapitala (uključujući u nj i rad koji on pokreće), bilo iz razlike u veličini применjenog kapitala, bilo iz celishodnije njegove primene; i, posmatrano samo za sebe, nema ničeg što bi smetalo da se sav kapital u istoj oblasti proizvodnje uloži na isti način. Baš naprotiv, konkurencija među kapitalima teži da ove razlike sve više izravnava; određivanje vrednosti društveno potrebnim radnim vremenom ostvaruje se u pojevtinjanju roba i u prinudi da se robe proizvode pod istim povoljnim okolnostima. Ali je drukčije sa ekstraprofitom fabrikanta koji koristi vodopad. Uvećana proizvodna snaga rada koji on primenjuje ne potiče

^{1*} neproizvodni troškovi

ni iz samog kapitala i rada ni iz proste primene prirodne snage koja se razlikuje od kapitala i rada, ali je ipak pripojena kapitalu. Ona potiče iz veće samonikle proizvodne snage rada vezane za iskorišćavanje neke prirodne snage, ali ne takve koja stoji na raspolaganju svakom kapitalu iz iste oblasti proizvodnje, kao npr. elastičnost pare; čija se primena, prema tome, ne podrazumeva sama po sebi čim se kapital uopšte uloži u tu oblast. Nego primene takve prirodne snage koja se može monopolisati, tako da, kao vodopad, stoji na raspolaganju samo onima koji raspolažu naročitim terenima i svim onim što se na njima nalazi. Nikako ne zavisi od kapitala da li će oživotvoriti ovaj prirodni uslov veće proizvodne snage rada na način kao što svaki kapital može da pretvori vodu u paru. On se nalazi u prirodi samo mestimice, a tamo gde njega nema, nije ga moguće napraviti određenim izdatkom kapitala. On nije vezan za proizvode koje rad može napraviti, kao što su mašine, ugalj itd., već za određene prirodne okolnosti određenih delova zemljišta. Onaj deo fabrikanata koji poseduje vodopade isključuje iz primene ove prirodne snage onaj deo koji ih ne poseduje, jer je zemljište — a pogotovo zemljište sa izvorima vodene energije — vodenom snagom ograničeno. Iako je masa prirodnih vodopada u nekoj zemlji ograničena, time nije isključena mogućnost da se uveća masa vodene snage koja se može iskorišćavati u industriji. Vodopad se može veštački odvesti da bi se njegova pogonska snaga potpuno iskoristila; kad je pad dat, može se vodeno kolo usavršiti da bi se upotrebilo što je moguće više vodene snage; gde obično kolo nije pogodno za dovođenje vode, mogu se upotrebiti turbine itd. Posed ove prirodne snage jeste monopol u ruci njenog posednika, takav uslov visoke proizvodne snage uloženog kapitala kakav se ne da stvori procesom proizvodnje samog kapitala³³; ova prirodna snaga, koja se tako može monopolisati, uvek je privezana za zemlju. Takva prirodna snaga ne pripada opštim uslovima one oblasti proizvodnje o kojoj je reč ni onim njenim uslovima koji se svugde mogu stvoriti.

Ako sad te vodopade i zemljište na kome se oni nalaze zamislimo u ruci subjekata koji važe kao sopstvenici ovih delova Zemljine kugle, kao zemljovlasnici, onda oni isključuju ulaganje kapitala u vodopad i njegovo iskorišćavanje od strane kapitala. Oni mogu iskorišćavanje odobriti ili uskratiti. A kapital sam ne može da stvori vodopad. Zato ekstraprofit koji potiče iz ovog iskorišćavanja vodopada ne potiče iz kapitala već iz toga što kapital primenjuje jednu prirodnu snagu koja se može monopolisati i koja jeste monopolisana. Pod ovim okolnostima ekstraprofit se pretvara u zemljišnu rentu, tj. on pripada vlasniku vodopada. Bude li fabrikant ovome plaćao godišnje 10£ za vodopad, onda će mu profit biti 15£; 15% na 100£ koliko onda iznose njegovi troškovi proizvodnje; i on je sada u istom položaju,

³³ Vidi o ekstraprofITU *Inquiry* (protiv Malthusa).

možda i boljem nego svi ostali kapitalisti iz njegove sfere proizvodnje koji rade s parom. Stvar bi ostala potpuno ista i kad bi kapitalista sam bio vlasnik vodopada. On bi i sad kao i pre izvlačio ekstraprofit od 10£ ne kao kapitalista već kao vlasnik vodopada; i baš zbog toga što ovaj suvišak ne potiče iz njegovog kapitala kao takvog, nego iz raspolaganja jednom prirodnom snagom odvojivom od njegovog kapitala, koja se može monopolisati i koja je u svom obimu ograničena, suvišak se pretvara u zemljišnu rentu.

Prvo: jasno je da je ova renta uvek diferencijalna, jer ne ulazi u opštu cenu proizvodnje robe kao faktor koji je određuje, nego ima ovu za pretpostavku. Ona uvek potiče iz diferencije između individualne cene proizvodnje pojedinačnog kapitala, kome stoji na raspolaganju monopolisana prirodna snaga i opšte cene proizvodnje kapitala koji je uopšte uložen u dotičnu oblast proizvodnje.

Drugo: ova zemljišna renta ne potiče iz apsolutnog uvećanja proizvodne snage primjenjena kapitala, odnosno rada koji je on prisvojio, uvećanja koje uopšte jedino i može smanjiti vrednost roba, nego iz veće relativne plodnosti određenih pojedinačnih kapitala uloženih u neku oblast proizvodnje, u poređenju sa investicijama kapitala koje su isključene iz ovih izuzetnih, od prirode stvorenih povoljnih uslova proizvodne snage. Ako bi, na primer, iskorišćavanje pare, mada ugalj ima vrednost a vodena snaga je nema, pružalo znatne prednosti koje bi bile isključene kod primene vodene snage, kad bi ovu više no kompenziralo, vodena snaga ne bi se upotrebljavala i ne bi mogla stvarati ekstraprofit, pa stoga ni rentu.

Treće: prirodna snaga nije izvor ekstraprofita, već samo prirodna baza za njega, jer je prirodna baza izuzetno uvećanje proizvodne snage rada. Tako je i upotrebna vrednost uopšte nosilac razmenske vrednosti, ali nije njen uzrok. Ista upotrebna vrednost kad bi se mogla dobiti bez rada ne bi imala razmenske vrednosti, ali bi i dalje zadražala svoju raniju prirodnu korisnost kao upotrebna vrednost. S druge pak strane, neka stvar nema razmenske vrednosti bez upotrebne vrednosti, dakle bez takvog prirodnog nosioca rada. Ako se različne vrednosti ne bi izravnale u cene proizvodnje, a različite individualne cene proizvodnje u jednu opštu cenu proizvodnje koja reguliše tržište, onda bi puko povećanje proizvodne snage rada upotrebom vodopada samo snizilo cenu onih roba koje se proizvode pomoću vodopada, a ne bi povećalo deo profita koji se nalazi u tim robama, baš kao što se, s druge strane, ova uvećana proizvodna snaga rada uopšte ne bi pretvorila u višak vrednosti kad kapital ne bi kao svoju sopstvenu prisvojio prirodnu i društvenu proizvodnu snagu rada koji on primenjuje.

Cetvrti: sama po sebi, zemljišna svojina na vodopad nema uopšte nikakva posla sa stvaranjem dela viška vrednosti (profita), a stoga i uopšte cene robe koja se proizvodi pomoću vodopada. Taj bi ekstraprofit postojao i kad ne bi postojala zemljišna svojina, kad bi

npr. fabrikant iskorišćavao zemljište kome pripada vodopad kao zemljište koje nema gospodara. Dakle, zemljišna svojina ne stvara onaj deo vrednosti koji se pretvara u ekstraprofit, već samo osposobljava zemljovlasnika, vlasnika vodopada, da ovaj ekstraprofit izmami iz fabrikantova džepa u svoj džep. Ona je uzrok ne stvaranja ovog ekstraprofita već njegovog pretvaranja u oblik zemljišne rente, a stoga i prisvajanja ovog dela profita, odnosno robne cene, od strane vlasnika terena ili vlasnika vodopada.

Peto: jasno je da cena vodopada, dakle cena koju bi zemljovlasnik dobio kad bi ga prodao kome trećem licu ili čak i samom fabrikantu, ne ulazi u prvi mah u cenu proizvodnje roba, mada ulazi u fabrikantovu individualnu cenu koštanja; jer ovde renta potiče iz cene proizvodnje roba iste vrste koje se proizvode pomoću parnih mašina, a ova se cena proizvodnje reguliše nezavisno od vodopada. Ali dalje, ova cena vodopada uopšte je iracionalan izraz iza kojega se krije realan ekonomski odnos. Vodopad, kao i zemlja uopšte, kao svaka prirodna snaga, nema vrednosti, jer ne predstavlja neki rad koji bi u njemu bio opredmećen, a stoga nema ni cenu, koja normaliter^{1*} nije ništa drugo nego vrednost izražena u novcu. Gde nema vrednosti, tu eo ipso^{2*} nema šta ni da se predstavi u novcu. Ova cena nije ništa drugo do kapitalizovana renta. Zemljišna svojina osposobljava vlasnika da prigrabi razliku između individualnog profita i prosečnog profita; ovako prigrabljen profit, koji se godišnje obnavlja, može se kapitalisati, i onda se ispoljava kao cena same prirodne snage. Ako ekstraprofit što ga iskorišćavanje vodopada donosi fabrikantu iznosi 10£ godišnje, a prosečna je kamata 5%, onda ovih 10£ godišnje predstavljaju kamatu kapitala od 200£; a ova kapitalizacija godišnjih 10£, koje vlasnik vodopada može da prigrabi od fabrikanta zahvaljujući vodopadu, pokazuje se onda kao kapital-vrednost samog vodopada. Da to nije samo vodopad koji ima vrednost, nego da je njegova cena puki refleks prigrabljenog ekstraprofita, računato kapitalistički, pokazuje se odmah u tome što cena od 200£ predstavlja samo proizvod množenja ekstraprofita od 10£ sa 20 godina, dok pod inače neizmenjenim okolnostima isti vodopad za neodređeno vreme, 30, 100, x godina osposobljava vlasnika da svake godine prigrabi tih 10£, i dok bi, s druge strane, kad bi neki nov metod proizvodnje, koji se ne može primeniti kod vodene snage, snizio cenu koštanja roba koje se proizvode parnom mašinom od 100£ na 90£, iščezao ekstraprofit, a s njim i renta i s njome cena vodopada.

Pošto smo tako utvrdili opšti pojam diferencijalne rente, sada ćemo je razmatrati u pravoj poljoprivredi. Ono što se o njoj bude reklo, važi u celini i za rudnike.

^{1*} po pravilu — ^{2*} samim tim

GLAVA TRIDESET DEVETA

Prvi oblik diferencijalne rente
(Diferencijalna renta I)

Ricardo ima potpuno pravo kad kaže:

»Rent« (tj. diferencijalna renta; on prepostavlja da uopšte ne postoji neka druga renta osim diferencijalne) »is always the difference between the produce obtained by the employment of two equal quantities of capital and labour.«^{1*} (*Principles* ..., p. 59.)

Morao bi još dodati »na istom kvantitetu zemlje«, ukoliko se radi o zemljišnoj renti, a ne o ekstraprofITU uopšte.

Drugim rečima: ekstraprofit, kad se proizvodi normalno i ne dolazi od slučajnih okolnosti u prometnom procesu, uvek se proizvodi kao razlika između proizvoda dveju jednakih količina kapitala i rada, a taj se ekstraprofit pretvara u zemljišnu rentu kad se dve jednakе količine kapitala i rada zapošljavaju na jednakim površinama zemlje s nejednakim rezultatima. Uostalom, nikako nije bezuslovno nužno da ovaj ekstraprofit potiče iz nejednakih rezultata jednakih količina zaposlenog kapitala. Mogu u različnim plasmanima biti zaposleni kapitali nejednake veličine; štaviše, to većinom i jeste pretpostavka; ali jednak srazmerni delovi, dakle, npr. 100£ od svakog, daju nejednake rezultate; tj. profitna je stopa različita. Ovo je opšta pretpostavka za postojanje ekstraprofita u kojoj bilo oblasti gde se kapital uopšte ulaže. Drugo je pretvaranje ovog ekstraprofita u oblik zemljišne rente (uopšte rente kao oblika koji se razlikuje od profita); uvek se mora ispitati kad, kako, pod kojim se okolnostima vrši ovo pretvaranje.

Dalje, Ricardo ima pravo u sledećoj postavci, ukoliko se ona ograniči na diferencijalnu rentu:

»Whatever diminishes the inequality in the produce obtained on the same or on new land, tends to lower rent; and whatever increases that inequality, necessarily produces an opposite effect, and tends to raise it.«^{2*} (Str. 74.)

^{1*} »Renta je uvek diferencija između proizvoda postignutog upotrebom dveju jednakih količina kapitala i rada.« — ^{2*} »Sve što smanjuje nejednakost proizvoda postignutog na istoj ili na novoj zemlji ima tendenciju da snizi rentu; a sve što uvećava tu nejednakost nužno proizvodi suprotan učinak i ima tendenciju da je podigne.«

Ali među te uzroke ne spadaju samo opšti (plodnost i položaj), nego i 1. razrez poreza, prema tome da li deluje ravnomerno ili ne; poslednje se dešava, kao u Engleskoj, uvek kad porez nije centralizovan i kad se uzima na zemlju, a ne na rentu; 2. nejednakosti koje proizlaze iz različitog razvitička poljoprivrede u različitim krajevima zemlje, pošto se ova grana radinosti, zbog svog tradicionalnog katera, teže niveliše nego manufaktura, i 3. nejednaka raspodela kapitala među zakupce. Pošto je zaposedanje poljoprivrede od strane kapitalističkog načina proizvodnje, pretvaranje seljaka koji samostalno privreduju u najamne radnike, u stvari uopšte poslednje osvajanje ovog načina proizvodnje, to su te nejednakosti ovde veće no ma u kojoj drugoj grani radinosti.

Posle ovih prethodnih napomena rezimiraću sasvim ukratko u čemu se moje izlaganje razlikuje od Ricardovog itd.

Razmotrićemo prvo nejednake rezultate jednakih količina kapitala primenjenih na različitim zemljištima istog obima; ili, kad obim nije jednak, rezultate računate na jednake površine zemlje.

Dva opšta uzroka, nezavisna od kapitala, ovih nejednakih rezultata jesu: 1. *plodnost* (kod ove prve tačke treba izložiti šta je sve i koji su različni momenti obuhvaćeni u prirodnoj plodnosti zemljišta), 2. *položaj* zemljišta. Položaj je od odlučujuće važnosti za kolonije i uopšte je od odlučujuće važnosti po redosled kojim se zemljišta mogu jedna za drugim uzeti u obradivanje. Zatim je jasno da ova dva različna razloga diferencijalne rente, plodnost i položaj, mogu delovati u suprotnom pravcu. Neka zemlja može imati vrlo dobar položaj, a biti veoma malo plodna, i obrnuto. Ova je okolnost važna jer nam objašnjava zašto se pri obradi zemlje neke date države može ići i od bolje zemlje ka lošijoj, kao i obrnuto. Naposletku, jasno je da napredak društvene proizvodnje uopšte deluje, s jedne strane, kao nivelator položaja kao osnove diferencijalne rente, stvarajući lokalna tržišta, a uspostavom saobraćajnih i transportnih sredstava on stvara položaj; s druge strane, uvećava razlike lokalnih položaja obradivih površina razdvajanjem poljoprivrede od manufakture i stvaranjem velikih centara proizvodnje, na jednoj, kao i relativnim izolovanjem sela, na drugoj strani.

Ali, za prvi mah mi ćemo ovaj momenat, položaj, izostaviti iz vida i razmotriti samo prirodnu plodnost. Ne uzimajući u obzir klimatske i druge momente, razlika prirodne plodnosti sastoji se u razlici hemijskog sastava gornjeg sloja zemlje, tj. u njenoj različitoj sadržini materija za ishranu bilja. Međutim, ako pretpostavimo jednaku hemijsku sadržinu i u tome smislu jednaku prirodnu plodnost dveju zemljišnih površina, biće stvarna, efektivna plodnost različna prema tome da li se hranljive materije nalaze u obliku više ili manje spo-

sobnom za asimilaciju, da li su neposredno upotrebljive za hranu biljaka. Zavisiće, dakle, delom od hemijskog delom od mehaničkog razvijanja poljoprivrede u kojoj će se meri na prirodno jednako plodnim zemljištima moći učiniti raspoloživom ista prirodna plodnost. Stoga plodnost, mada je objektivno svojstvo tla, sadrži u ekonomskom pogledu uvek odnos, odnos prema datom nivou hemijskog i mehaničkog razvijanja poljoprivrede, i zbog toga se menja sa ovim nivoom razvijanja. Bilo hemijskim sredstvima (npr. primenom određenih tečnih gnojiva na krutoj glinenoj zemlji, ili i paljenjem teške glinene zemlje) ili mehaničkim sredstvima (npr. naročitim plugovima za teške zemlje) mogu se ukloniti smetnje koje čine da je zemlja jednake plodnosti postala stvarno manje izdašna (tu spada i drenaža). Ili se time može menjati čak i redosled u obradivanju vrsta zemlje, kao što je to npr. bilo u jednom periodu razvijanja engleske poljoprivrede između lake peskovite i teške glinaste zemlje. Ovo opet pokazuje kako se istorijski — u sukcesivnom toku obradivanja — može da prelazi i sa plodnije na neplodniju zemlju, i obrnuto. Isto se može dogoditi pomoću veštacki postignutih poboljšanja u sastavu zemlje, ili prostom promenom u poljoprivrednom metodu. Naposletku, isti se rezultat dobija promenom u hijerarhiji vrsta zemlje usled različitih uslova donjeg sloja, čim se i ovaj uvuče u obradu i doda kori oranice. Ovo je uslovljeno delimično primenom novih poljoprivrednih metoda (kao što je sejanje bilja za stočnu hranu), delimično mehaničkim sredstvima, koja ili donji sloj čine gornjim, ili ga sa njim pomešaju, ili obrađuju donji sloj ne izbacujući ga na površinu.

Svi ti uticaji na diferencijalnu plodnost različitih zemljišta izlaze na to da je, sa stanovišta ekonomске plodnosti, stepen proizvodne snage rada, u datom slučaju sposobnost poljoprivrede da odmah iskoristi prirodnu plodnost tla — sposobnost koja je različita na različitim stepenima razvijanja — isto toliko momenat tzv. prirodne plodnosti tla, kako je to i njegov hemijski sastav i druga njegova prirodna svojstva.

Mi, dakle, pretpostavljamo jedan dati stepen razvijanja poljoprivrede. Zatim mi pretpostavljamo da je hijerarhija vrsta zemlje u odnosu na ovaj stepen razvijanja izračunata, kako je to naravno uvek slučaj za jednovremene investicije kapitala na različitim zemljištima. Onda se diferencijalna renta može predstaviti u uzlaznom ili silaznom nizu, jer mada je niz dat za celinu stvarno obrađenih zemljišta, ipak je uvek postojalo neko sukcesivno kretanje koje ga je obrazovalo.

Pretpostavimo 4 vrste zemlje: A, B, C i D. Pretpostavimo zatim da je cena jednog kvarta pšenice $3\frac{1}{2}$ ili 60 šilinga. Pošto je renta prosto diferencijalna renta, to je ova cena od 60 šilinga po kvartetu za najgoru zemlju jednak troškovima proizvodnje, tj. jednak kapi talu plus prosečni profit.

Neka A bude ta najgora zemlja i neka za 50 šilinga izdataka daje 1 kvarter = 60 šilinga, dakle 10 šilinga profita, ili 20%.

Neka B daje za isti izdatak 2 kvartera = 120 šilinga. To bi bilo 70 šilinga profita, ili ekstraprofit od 60 šilinga.

Neka C pri istom izdatku daje 3 kvartera = 180 šilinga, celokupni profit = 130 šilinga. Ekstraprofit = 120 šilinga.

Neka D daje 4 kvarteta = 240 šilinga = 180 šilinga ekstraprofita. Onda bismo imali sledeći niz:

Tabela I

Vrsta zemlje	Proizvod kvartera	Predujam kapitala	Profit kvartera	Renta kvartera
	šilinga	šilinga	šilinga	šilinga
A	1	50	1/6	—
B	2	50	1 1/6	1
C	3	50	2 1/6	2
D	4	50	3 1/6	3
Ukupno	10			6
	600			360

Odgovarajuće rente bile su: za $D=190$ šilinga – 10 šilinga, ili razlika između D i A; za $C=130$ šilinga – 10 šilinga, ili razlika između C i A; za $B=70$ šilinga – 10 šilinga, ili razlika između B i A; a celokupna renta za B, C i D = 6 kvartera = 360 šilinga, jednaka zbiru diferencija među D i A, C i A, B i A.

Ovaj niz koji predstavlja neki dati proizvod u nekom datom stanju može se dati, apstraktno posmatrano (a mi smo već naveli razloge zašto to i u stvarnosti može biti) kako u silaznom nizu (silazeći od D ka A, od plodne ka sve neplodnijoj zemlji) tako i u uzlaznom nizu (penjući se od A ka D, od relativno neplodnog ka plodnijem tlu), najzad naizmenično, čas silazeći čas penjući se, npr. od D na C, od C na A, od A na B.

Kod silaznog niza proces je bio ovaj: cena kvartera penje se postupno od recimo 15 šilinga na 60. Čim od D proizvedena 4 kvartera (pod kojima se mogu zamisliti milioni) nisu više bila dovoljna, popela se cena pšenice toliko da je C moglo popuniti manjak ponude. To jest, cena se morala popeti na 20 šilinga po kvarteru. Čim se cena pšenice popela na 30 šilinga po kvarteru, moglo je B, a čim se popela na 60, moglo je A biti uzeto u obradivanje, a da na to upotrebljeni kapital nije morao da se zadovolji profitnom stopom nižom od 20%. Tako se za D obrazovala renta, prvo od 5 šilinga po kvarteru = 20 šilinga za 4 kvartera koje ono proizvodi; onda od 15 šilinga po kvarteru = 60 šilinga, onda od 45 šilinga po kvarteru = 180 šilinga za 4 kvartera.

Ako je profitna stopa za D prvobitno takođe bila = 20%, onda je i njegov celokupni profit na 4 kvartera bio samo 10 šilinga, ali je to predstavljalo više žita po ceni žita od 15 šilinga nego po ceni od 60 šilinga. Ali pošto žito ulazi u reprodukciju radne snage, i od svakog kvartera jedan deo mora naknaditi najamninu, a drugi postojani kapital, to je pod tom pretpostavkom višak vrednosti bio viši, pa dakle,

pod inače nepromenjenim okolnostima, i profitna stopa. (Stvar o profitnoj stopi treba ispitati i posebno i još više u pojedinostima.)

Ako je, naprotiv, niz bio obrnut, ako je proces počinjao od A, onda bi se, čim se nova oranica mora uzeti u obradivanje, cena kvartera prvo popela preko 60 šilinga; ali, pošto je B dovezao na tržiste potrebnu robu, potrebnu robu od 2 kvartera, ona bi opet pala na 60 šilinga; jer je B doduše proizveo kvarter po 30 šilinga, ali ga je prodao po 60, pošto njegova ponuda taman dostiže da pokrije tražnju. Tako se obrazovala renta prvo od 60 šilinga za B, pa na isti način za C i D; uvek pod pretpostavkom da tržišna cena ostane na 60 šilinga, mada C i D proizvode kvarter relativno po stvarnoj vrednosti od 20 i 15 šilinga, jer je ponuda jednog kvartera što ga A lifieruje još uvek potrebna da bi se zadovoljila celokupna potreba. U tome slučaju porast tražnje iznad potrebe, koju je zadovoljio prvo A, a onda A i B, ne bi doveo do toga da se omogući da se B, C, D jedno za drugim obrade, nego da se uopšte proširi polje obradivanja, a da plodnija tla slučajno tek docnije uđu u taj okvir.

U prvom nizu, sa uvećanjem cene popela bi se renta, a profitna stopa bi pala. Ovo bi smanjenje moglo biti sasvim ili delimično paralizovano okolnostima suprotnog dejstva; na ovoj tački valja nam se docnije bliže zadržati. Ne sme se zaboraviti da opšta profitna stopa nije određena ravnomerno viškom vrednosti u *svima* oblastima proizvodnje. Ne određuje poljoprivredni profit industrijski, nego obrnuto. Ali o tome docnije.

U drugome nizu ostala bi profitna stopa na predujmljeni kapital ista; masa profita predstavila bi se u manje žita; ali bi se relativna cena žita, u poređenju s drugim robama, popela. Samo što bi se uvećanje profita, gde do njega dođe, umesto da ide u džep industrijskih zakupnika i umesto da se pokaže kao rastući profit, odvojilo od profita u obliku rente. Ali bi cena žita pod učinjenom pretpostavkom ostala stacionarna.

Razvijanje i rastenje diferencijalne rente ostali bi isti, kako pri nepromenjenim tako i pri rastućim cenama, i kako pri kontinuelnom napredovanju od gore ka boljoj zemlji tako i pri kontinuelnom nazadovanju od bolje ka goroj zemlji.

Dosad smo uzimali 1. da se cena u jednom nizu penje, u drugom da ostaje stacionarna, i 2. da se stalno ide od bolje ka goroj ili, obratno, od gore ka boljoj zemlji.

Ako uzmemo da se potreba za žitom popne od prvobitnih 10 na 17 kvartera; zatim, da najgora zemlja A bude potisnuta drugom zemljom A, koja s troškovima proizvodnje od 60 šilinga (50 šilinga koštanja plus 10 šilinga za 20% profita) lifieruje $1\frac{1}{3}$ kvartera, čija je cena proizvodnje za 1 kvarter dakle = 45 šilinga; ili i tako da se stara zemlja A usled neprekidnog racionalnog obdelavanja poboljšala ili da je pri nepromenjenim troškovima proizvodnje obdelavana, npr. uvođenjem deteline itd., tako da se njen proizvod pri neprome-

njenom predujmu kapitala popne na $1\frac{1}{3}$ kvartera. Uzmimo, zatim, da su vrste zemlje B, C, D i dalje davale isti proizvod, ali da su u obdelavanje ušle nove vrste zemlje A' čija je plodnost između A i B, zatim B' i B'' čija je plodnost između B i C; u tom slučaju imali bismo ove pojave.

Prvo: cena proizvodnje jednog kvartera pšenice ili njegova regulatorna tržišna cena pala bi od 60 na 45 šilinga, ili za 25%.

Drugo: išlo bi se istovremeno od plodnije ka neplodnijoj i od neplodnije ka plodnijoj zemlji. Zemlja A' plodnija je od A, ali neplodnija od dosad obradivanih B, C i D; a B', B'' plodnije su od A, A' i B, ali neplodnije od C i D. Niz bi, dakle, išao uzduž i preko; ne' bi se išlo ka absolutno neplodnjoj zemlji u poređenju sa A itd., ali bi se išlo ka relativno neplodnjoj, u poređenju sa dosad najplodnijim vrstama zemlje C i D; s druge strane, ne bi se išlo ka absolutno plodnjoj zemlji, ali ka relativno plodnjoj prema dosad najneplodnjoj A, odnosno A i B.

Treće: renta na B bila bi pala; isto tako i renta od C i D; ali bi se celokupna renta u žitu popela od 6 kvartera na $7\frac{2}{3}$; uvećala bi se masa obradivanih i rentonosnih polja i masa proizvoda od 10 kvartera na 17. Profit, iako za A ostaje jednak, izražen u žitu, popeo bi se, ali bi i sama profitna stopa mogla porasti, jer može porasti relativni višak vrednosti. U tome slučaju imali bismo usled pojevtinjenja životnih sredstava pad najamnine, dakle izdatka u promenljivom kapitalu pa, dakle, i celokupnog izdatka. U novcu bi celokupna renta pala od 360 šilinga na 345.

Stavićemo ovde novi niz.

Tabela II

Vrsta zemlje	Proizvod kvartera šilinga	Izdatak kapitala	Profit kvartera šilinga	Renta kvartera šilinga	Cena proizvodnje po kvarteru
A	$1\frac{1}{3}$	60	50	$\frac{2}{9}$	10
A'	$1\frac{2}{3}$	75	50	$\frac{5}{9}$	25
B	2	90	50	$\frac{8}{9}$	40
B'	$2\frac{1}{3}$	105	50	$1\frac{2}{9}$	55
B''	$2\frac{2}{3}$	120	50	$1\frac{5}{9}$	70
C	3	135	50	$1\frac{8}{9}$	85
D	4	180	50	$2\frac{8}{9}$	130
Ukupno	17			$7\frac{2}{3}$	345

Naposletku, da su i dalje kultivisane samo vrste zemlje A, B, C i D, ali da je njihova sposobnost prinosa tako podignuta da je A proizveo 2 kvartera umesto 1, B 4 kvartera umesto 2, C 7 kvartera umesto 3, i D 10 kvartera umesto 4, tako dakle da su isti uzroci različito delovali na različne vrste zemlje, celokupna proizvodnja popela bi se od 10 kvartera na 23. Ako uzmemo da bi tražnja usled porasta stanov-

ništva i padanja cene apsorbovala ova 23 kvartera, dobili bismo ovaj rezultat:

Tabela III

Vrsta zemlje	kvartera	Proizvod šilinga	Izdatak kapitala	Cena proizvodnje po kvartetu	Profit kvartera	Profit šilinga	Renta kvartera	Renta šilinga
A	2	60	50	30	$\frac{1}{3}$	10	0	0
B	4	120	50	15	$\frac{2}{3}$	70	2	60
C	7	210	50	$8\frac{4}{7}$	$\frac{5}{3}$	160	5	150
D	10	300	50	6	$\frac{8}{3}$	250	8	240
Ukupno	23						15	450

Odnosi brojeva su ovde, kao i kod ostalih tabela, proizvoljni, ali su pretpostavke sasvim racionalne.

Prva i glavna pretpostavka jeste da poboljšanje u poljoprivredi ima nejednako dejstvo na različite vrste zemlje, a ovde više deluje na najbolje vrste zemlje C i D nego na A i B. Iskustvo je pokazalo da po pravilu tako biva, mada može nastupiti i obrnut slučaj. Da je poboljšanje više uticalo na goru zemlju nego na bolju, onda bi renta na poslednju pala umesto da se popne. — Ali je sa absolutnim uvećanjem plodnosti svih vrsta zemlje u tabeli ujedno pretpostavljeni uvećanje više relativne plodnosti kod boljih vrsta zemlje C i D, otuda uvećanje razlike proizvoda pri istom predujmu kapitala, a otud uvećanje diferencijalne rente.

Druga pretpostavka jeste da s rastućim celokupnim proizvodom ide ukorak i celokupna potreba. *Prvo*: nije potrebno zamišljati da je porast došao iznenada, nego postepeno, dok se uspostavi niz III. *Drugo*: netačno je da potrošnja potrebnih životnih sredstava ne raste s njihovim pojevtinjavanjem. Ukipanje zakona o žitu^[17] u Engleskoj (vidi Newman^[99]) dokazalo je protivno, a suprotno shvatanje nastalo je samo stoga što velike i iznenadne razlike u žetvama, koje potiču isključivo od vremena, izazivaju u cenama žita čas nesrazmeran pad, čas nesrazmeran skok. Dok ovde iznenadno i kratkotrajno pojevtinjenje ne dobija vremena da izvrši pun uticaj na proširenje potrošnje, dotle imamo obrnut slučaj kad pojevtinjenje potiče iz pada same regulativne cene proizvodnje, kad je, dakle, trajno. *Treće*: jedan deo žita može se utrošiti kao rakija ili pivo. A uvećanje potrošnje ova dva artikla nikako nije vezano uskim granicama. *Četvrtto*: stvar zavisi delom od porasta stanovništva, a delom zemlja može biti izvoznica žita, kao što je Engleska to bila još posle sredine 18. veka, tako da potreba nije regulisavana samo granicama nacionalne potrošnje. *Naposletku*: uvećanje i pojevtinjenje proizvodnje pšenice može da ima za posledicu da umesto raži ili ovsa, pšenica postane glavno sredstvo za ishranu narodne mase, dakle da se već time uveća tržiste za nju, kao što pri smanjenju proizvoda i uvećanju cene može nastupiti obrnut slučaj. — Pod tim pretpostavkama, dakle, i pri uzetim

odnosima brojeva, daje niz III rezultat da cena po kvarteru pada od 60 na 30 šilinga, dakle za 50%, da proizvodnja, u poređenju s nizom I, raste od 10 na 23 kvartera, dakle za 130%; da renta na zemlji B ostaje stacionarna, da se na C povećava za 25%, i na D za $33\frac{1}{3}\%$, i da se celokupna renta penje od 18 na $22\frac{1}{2} \text{ £}$, dakle za 25%.

Iz upoređenja triju tabela (od kojih se niz I ima uzeti dvostruko penjući se od A ka D i silazeći od D ka A), koje se mogu shvatiti bilo kao date gradacije u nekom datom stanju društva — npr. jedan pored drugog u tri različne zemlje — bilo kao uzastopni nizovi u različnim periodima razvijka iste zemlje, izlazi:

1. da se niz, kad je završen — kakav god bio tok procesa njegovog obrazovanja — uvek tako ispoljava da je silazan: jer će se pri razmatranju rente uvek polaziti prvo od zemljišta koje nosi maksimum rente, i tek naposletku će doći zemljište koje ne nosi rentu.

2. Cena proizvodnje najgoreg zemljišta, koje ne nosi rentu, uvek je regulativna tržišna cena, mada bi poslednja u tabeli I, kad bi se obrazovala u uzlaznom nizu, ostala stacionarna samo tako ako bi se obradivala sve bolja zemlja. U tome slučaju cena žita proizvedenog na najboljoj zemlji regulativna je utoliko što od količine koja se na njoj proizvodi zavisi koliko će zemlja A ostati regulativna. Ako bi B, C i D proizvodili preko potrebe, A bi prestalo biti regulator. To je Storchu bilo u pameti kad je najbolju vrstu zemlje učinio regulativnom^[100]. Na ovaj način američka cena žita reguliše englesku.

3. Diferencijalna renta potiče iz razlike u prirodnoj plodnosti vrste zemlje (ovde još bez obzira na položaj), razlike koja je data za svaki dati stupanj razvijka kulture, dakle iz ograničenog obima najboljih polja i iz okolnosti da se jednakim kapitali moraju ulagati u nejednake vrste zemljišta, koja, dakle, istom kapitalu daju nejednak proizvod.

4. Postojanje diferencijalne rente i graduirane diferencijalne rente može proizići kako u silaznoj skali, idući od bolje zemlje ka gorđu, tako i obratno, od gore ka boljom, ili idući uzduž i popreko u jednom i drugom pravcu. (Niz I može se obrazovati idući kako od D ka A tako i od A ka D. Niz II obuhvata kretanje obeju vrsta.)

5. Prema tome na koji se način obrazuje, diferencijalna renta može se formirati pri stacionarnoj, rastućoj ili padajućoj ceni poljoprivrednog proizvoda. Pri padajućoj ceni može se popeti celokupna proizvodnja i celokupna renta, i renta se obrazovati na dosad bezrentnim zemljištima, mada je najgora zemlja A potisnuta boljom ili se i sama poboljšala, i mada renta na drugim boljim, pa i najboljim vrstama zemlje pada (tabela II); ovaj proces može biti skopčan i s padanjem celokupne rente (u novcu). Naposletku, pri padajućim cenama, koje dolaze usled opšteg poboljšanja kulture, tako da pada proizvod i cena proizvoda najgore zemlje, može renta na jednom delu boljih vrsta zemlje ostati jednak ili padati, ali na najboljim vrstama

zemlje porasti. Na svaki način, diferencijalna renta svake zemlje, u poređenju s najgorom, zavisi od cene npr. kvartera pšenice, kad je data diferencija mase proizvoda. Ali kad je data cena, diferencijalna renta zavisi od veličine diferencije mase proizvoda, a kad pri rastućoj apsolutnoj plodnosti sve zemlje plodnost boljih vrsta zemlje relativno više raste nego kod gorih, onda time raste i veličina ove diferencije. Tako je (tabela I) pri ceni od 60 šilinga renta na D određena njegovim diferencijalnim proizvodom prema A, dakle suviškom od 3 kvartera; renta je stoga $= 3 \times 60 = 180$ šilinga. Ali u tabeli III, gde je cena $= 30$ šilinga, ona je određena masom viška proizvoda od D prema A $= 8$ kvartera; ali $8 \times 30 = 240$ šilinga.

Sa ovim otpada prva netačna pretpostavka diferencijalne rente kakva još vlada kod Westa, Malthusa i Ricarda, naime da ona nužno ima za pretpostavku prelaženje ka stalno goroj zemlji ili stalno opadanje plodnosti poljoprivrede^[101]. Kao što smo videli, nje može biti i kad se prelazi ka sve boljoj zemlji; nje može biti i kad neka bolja zemlja, umesto ranije gore, zauzme najniže mesto; ona može biti skopčana s rastućim napretkom poljoprivrede. Njen je uslov samo nejednakost vrsta zemlje. Ukoliko u obzir dolazi razvitak proizvodnosti, ona ima za pretpostavku da porast apsolutne plodnosti celokupne površine ne ukida ovu nejednakost, nego je ili uvećava, ili ostavlja stacionarnom, ili samo smanjuje.

Od početka do sredine 18. veka vladalo je u Engleskoj, uprkos padanju cene zlata i srebra, neprekidno padanje cena žita pored istovremenog (posmatrajući celi period) uvećavanja rente, celokupnog iznosa rente, obima obdelavanih polja, poljoprivredne proizvodnje i stanovništva. Ovo odgovara tabeli I kombinovanoj s tabelom II u uzlaznoj liniji, ali tako da se najgora zemlja A bilo poboljša bilo izbaci iz proizvodnje žita; to, međutim, ne znači da nije korišćena u druge poljoprivredne ili industrijske svrhe.

Od početka 19. veka (datum treba tačnije naznačiti) do 1815. imali smo neprekidno dizanje cena žita, sa stalnim uvećavanjem rente, celokupnog iznosa rente, obima obdelavanih polja, poljoprivredne proizvodnje i stanovništva. Ovo odgovara tabeli I u silaznoj liniji. (Ovde treba navesti citat o obradi gorih zemljišta u ono vreme.)

U vreme Pettyja i D'Avenanta vidimo žalbe seljaka i zemljoposednika na poboljšanja i krčenja; opaža se padanje rente na boljim zemljištima, uvećanje ukupnog rentala proširenjem zemlje koja nosi rentu.

(Uz ove tri tačke dati posle još citata; isto tako o diferenciji u plodnosti različnih obdelavanih delova zemljišta u nekoj zemlji.)

Kod diferencijalne rente valja uopšte napomenuti da tržišna vrednost uvek стоји изнад celokupne cene proizvodnje mase proizvoda. Uzmimo npr. tabelu I. Svih 10 kvartera, celokupni proizvod, prodaju se za 600 šilinga jer je tržišna cena određena cenom proizvodnje

zemlje A, koja iznosi 60 šilinga po kvarteru. Ali je stvarna cena proizvodnje:

- A 1 kvarter = 60 šilinga;
- B 2 kvartera = 60 šilinga;
- C 3 kvartera = 60 šilinga;
- D 4 kvartera = 60 šilinga;

- 1 kvarter = 60 šilinga
- 1 kvarter = 30 šilinga
- 1 kvarter = 20 šilinga
- 1 kvarter = 15 šilinga

$$10 \text{ kvartera} = 240 \text{ šilinga}; \quad \text{prosek } 1 \text{ kvarter} = 24 \text{ šilinga}$$

Stvarna cena proizvodnje od 10 kvartera jeste 240 šilinga; oni se prodaju za 600, 250% skuplje. Stvarna prosečna cena za 1 kvarter jeste 24 šilinga; tržišna cena 60 šilinga, takođe 250% skuplje.

To je određivanje putem tržišne vrednosti kakva se na osnovici kapitalističkog načina proizvodnje nameće posredstvom konkurencije; ova stvara lažnu socijalnu vrednost. To potiče iz zakona tržišne vrednosti, kome se podvrgavaju poljoprivredni proizvodi. Određivanje tržišne vrednosti proizvoda, pa dakle i poljoprivrednih proizvoda, društveni je čin, mada društveno nesvesno i nenamerno izveden, koji nužno počiva na razmenskoj vrednosti proizvoda, a ne na zemlji i diferencijama njene plodnosti. Ako zamislimo da je kapitalistički oblik društva ukinut, a društvo organizovano kao svesno i plansko udruženje, onda bi tih 10 kvartera predstavljali količinu samostalnog radnog vremena jednaku onoj što se sadrži u 240 šilinga. Društvo, dakle, ne bi otkupljivalo ovaj poljoprivredni proizvod po radno vreme $2\frac{1}{2}$ puta veće od stvarnog radnog vremena koje se u njemu sadrži; time bi otpala osnovica klase zemljovlasnika. Ovo bi delovalo sasvim isto kao pojevtinjenje proizvoda u istom iznosu usled tuđeg uvoza. Stoga, ma koliko da je tačno kazati da bi — zadržavajući sadašnji način proizvodnje, ali prepostavljajući da bi diferencijalna renta pripala državi — cene poljoprivrednih proizvoda pri inače nepromenjenim okolnostima ostale iste, toliko je pogrešno kazati da bi vrednost proizvodâ ostala ista zamenjivanjem kapitalističke proizvodnje asocijacijom. Istovetnost tržišne cene za robe iste vrste jeste način na koji se ostvaruje društveni karakter vrednosti na osnovici kapitalističkog načina proizvodnje i uopšte proizvodnje koja se zasniva na razmeni roba između *pojedinaca*. Ono što društvo, posmatrano kao potrošač, plaća previše za poljoprivredne proizvode, ono što čini minus u ostvarenju radnog vremena u poljoprivrednoj proizvodnji, predstavlja sada plus za jedan deo društva, za zemljovlasnike.

Druga jedna okolnost važna za ono što ćemo prikazati pod II u sledećoj glavi jeste ova:

Ne radi se samo o renti po ekeru ili po hektaru, uopšte o razlici između cene proizvodnje i tržišne cene, ili između individualne i opšte cene proizvodnje po ekeru, već se pita i to koliko se ekera od svake vrste zemlje nalazi pod kulturom. Tu je od važnosti neposredno samo

veličina rentalna, tj. celokupne rente čitave obradene površine; ali nam ona ujedno služi kao prelaz u izlaganje porasta *rentne stope*, mada ne rastu ni cene ni diferencije u relativnoj plodnosti vrsta zemlje pri padanju cena. Gore smo imali:

Tabela I

Vrsta zemlje	Ekera	Troškovi proizvodnje	Proizvod	Žitna renta	Novčana renta
A	1	3 £	1 kvarter	0	0
B	1	3 £	2 kvartera	1 kvarter	3 £
C	1	3 £	3 kvartera	2 kvartera	6 £
D	1	3 £	4 kvartera	3 kvartera	9 £
Zbir	4		10 kvartera	6 kvartera	18 £

Ako sad uzmemo da se ovaj broj obradjenih ekera u svakoj klasi udvostruči, onda imamo:

Tabela Ia

Vrsta zemlje	Ekera	Troškovi proizvodnje	Proizvod	Žitna renta	Novčana renta
A	2	6 £	2 kvartera	0	0
B	2	6 £	4 kvartera	2 kvartera	6 £
C	2	6 £	6 kvartera	4 kvartera	12 £
D	2	6 £	8 kvartera	6 kvartera	18 £
Zbir	8 ekera		20 kvartera	12 kvartera	36 £

Pretpostavićemo još dva slučaja; prvi, da se proizvodnja uveća na obema najgorim vrstama zemlje, dakle kao što sledi:

Tabela Ib

Vrsta zemlje	Ekera	Troškovi proizvodnje po ekisu ukupno	Proizvod	Žitna renta	Novčana renta
A	4	3 £	12 £	4 kvartera	0
B	4	3 £	12 £	8 kvartera	4 kvartera
C	2	3 £	6 £	6 kvartera	4 kvartera
D	2	3 £	6 £	8 kvartera	6 kvartera
Zbir	12 ekera	36 £	26 kvartera	14 kvartera	42 £

i naposletku nejednako proširenje proizvodnje i obradene površine na četiri klase zemlje:

Tabela Ic

Vrsta zemlje	Ekera	Troškovi proizvodnje po ekisu ukupno	Proizvod	Žitna renta	Novčana renta
A	1	3 £	3 £	1 kvarter	0
B	2	3 £	6 £	4 kvartera	2 kvartera
C	5	3 £	15 £	15 kvartera	10 kvartera
D	4	3 £	12 £	16 kvartera	12 kvartera
Zbir	12 ekera	36 £	36 kvartera	24 kvartera	72 £

U prvi mah u svima ovim slučajevima I, Ia, Ib, Ic ostaje renta po ekeru ista; jer je doista rezultat iste mase kapitala na svaki eker iste vrste zemlje ostao neizmenjen; samo se pretpostavlja — što je slučaj u svakoj državi u svakom datom trenutku — da različne vrste zemlje učestvuju u određenim srazmerama u celokupnoj obrađenoj zemlji; i — što je u dvema državama, kad se jedna s drugom uporede, ili u istoj državi u različnim momentima, stalno slučaj — da se menja srazmera po kojoj je celokupna obrađena zemlja na njih podeljena.

Kad uporedimo Ia sa I, vidimo da se, ako obdelavanje zemlje četiriju klasa raste u jednakoj srazmeri, sa udvostručavanjem obdelanih ekera udvostručava celokupna proizvodnja, a isto tako i žitna i novčana renta.

Ali, ako jedno za drugim uporedimo Ib i Ic sa I, onda u oba slučaja dolazi do utrostručavanja površine zemlje podvrgnute kulturi. Ona se u oba slučaja penje od 4 ekera na 12, ali u Ib klase A i B, od kojih A ne nosi rentu, dok B nosi najmanju diferencijalnu rentu, imaju najzнатniji udeo u porastu, naime od 8 novoobdelanih ekera dolaze po 3, ukupno 6, na A i B, dok na C i D dolazi samo po 1, ukupno 2. Drugim rečima: $\frac{3}{4}$ uvećanja pada na A i B, a samo $\frac{1}{4}$ na C i D. Kad se to pretpostavi, onda u Ib, upoređenom sa I, utrostručenom obimu kulture ne odgovara utrostručeni proizvod, jer se proizvod ne penje od 10 na 30, već samo na 26. S druge strane, pošto se znatan deo prirasta dogodio na A koje ne nosi rentu, a od prirasta na bolja zemljišta glavni deo na klasu B, to se žitna renta penje samo od 6 na 14 kvartera, a novčana renta od 18 na 42£.

Ako, naprotiv, uporedimo Ic sa I, gde zemlja koja ne plaća rentu nikako ne raste u obimu, zemlja minimalne rente raste samo slabo, dok glavni prirast pada na C i D; onda nalazimo da se sa utrostručenom obrađenom površinom zemlje proizvodnja popela od 10 na 36 kvartera, dakle na više od trostrukе količine; žitna renta od 6 na 24 kvartera ili četvorostruko; a isto tako i novčana renta od 18 na 72£.

U svima ovim slučajevima ostaje po prirodi stvari cena poljoprivrednog proizvoda stacionarna; u svima slučajevima celokupni rental raste sa uvećanjem kulture, ukoliko se ovo ne zbiva isključivo na najgoroj zemlji, koja ne plaća rentu. Ali je taj porast različit. Ukoliko se proširenje vrši na boljim vrstama zemlje, pa dakle masa proizvoda raste ne samo srazmerno proširenju zemlje, nego brže, rastu žitna i novčana renta. Ukoliko se proširenje vrši pretežno na najgoroj zemlji i njoj najbližim vrstama zemlje (pri čemu je pretpostavljeno da je najgora zemlja konstantna klasa), celokupni rental ne penje se srazmerno proširenju kulture. Ako, dakle, imamo dve zemlje, gde je zemljište A, koje ne donosi rentu, iste kakvoće, rental stoji u obrnutoj srazmeri prema alikvotnom delu koji u celokupnoj površini obrađenog zemljišta sačinjavaju najgore i slabije vrste tla, a stoga i u obrnutoj srazmeri prema masi proizvoda pri istom plasmanu kapitala na jednakim celokupnim površinama. Srazmera između kvantiteta najgoreg obrađe-

nog zemljišta i kvantiteta boljeg, u okviru celokupne zemljišne površine neke zemlje, utiče dakle na celokupni rental obrnuto uticaju koji srazmerna između kvaliteta obrađenog najgoreg zemljišta i kvaliteta boljeg i najboljeg ima na rentu po ekeru, pa zbog toga, pri inače jednakim okolnostima, i na rental. Brkanje ova dva momenta dalo je povoda svakojakim besmislenim zamerkama protiv diferencijalne rente.

Celokupni rental raste, dakle, usled prostog širenja kulture i s time skopčane šire primene kapitala i rada na zemlju.

Ali najvažnija tačka je ova: mada prema pretpostavci srazmerna renti različnih vrsta zemlje, računato po ekeru, ostaje ista, a stoga i rentna stopa posmatrana u odnosu na kapital uložen za svaki eker, ipak se pokazuje da ćemo, ako uporedimo Ia sa Ib – slučaj gde se broj obrađenih ekera i plasman kapitala na njih srazmerno uvećao – naći da se, kao što se celokupna proizvodnja uvećala srazmerno uvećanoj obrađenoj površini, tj. obe se udvostručile, to isto desilo i s rentalom. On se popeo od 18£ na 36, baš kao i broj ekera od 4 na 8.

Uzmemo li celokupnu površinu od 4 ekera, onda je celokupni rental na nju iznosio 18£, dakle prosečna renta, računajući i zemlju koja ne nosi rentu, $4\frac{1}{2}\text{£}$. Tako bi mogao računati npr. neki zemljovlasnik kome pripadaju sva 4 ekera; a tako se u statistici računa prosečna renta na celu jednu zemlju. Celokupni rental od 18£ rezultat je primene kapitala od 10£. Odnos ta dva broja nazivamo rentnom stopom; ovde, dakle, 180%.

Istu rentnu stopu imamo kod Ib, gde je umesto 4 obrađeno 8 ekera, ali su sve vrste zemljišta učestvovale u porastu u istoj srazmeri. Celokupni rental od 36£ sa 8 ekera i 20£ primjenjenog kapitala daje prosečnu rentu od $4\frac{1}{2}\text{£}$ po ekeru i rentnu stopu od 180%.

Ako, naprotiv, posmatramo Ib, gde se porast dogodio poglavito na obema nižim vrstama zemlje, onda imamo rentu od 42£ na 12 ekera, dakle prosečnu rentu od $3\frac{1}{2}\text{£}$ po ekeru. Celokupni predujmljeni kapital jeste 30£, dakle je rentna stopa = 140%. Prosečna renta po ekeru smanjila se, dakle, za 1£, a rentna stopa pala je od 180 na 140%. Ovde, dakle, uz porast celokupnog rental-a od 18 na 42£ dolazi do padanja prosečne rente, kako po ekeru tako i računato na kapital; isto kao što proizvodnja raste, ali ne proporcionalno. Do ovoga dolazi, mada renta na svima vrstama zemlje ostaje ista, kako po ekeru tako i računato na predujmljeni kapital. To se dešava zato što $\frac{3}{4}$ porasta pada na zemlju A, koja ne nosi rentu, i na zemlju B, koja nosi samo minimalnu rentu.

Da se u slučaju Ib celokupno proširenje dogodilo samo na zemlji A, onda bismo imali 9 ekera na A, 1 na B, 1 na C i 1 na D. Celokupni rental bio bi kao i ranije 18£, dakle prosečna renta po ekeru na 12 ekera $1\frac{1}{2}\text{£}$; a 18£ rente na 30£ predujmljenog kapitala, dakle rentnu stopu od 60%. Srednja renta, računata kako po ekeru tako i na primjenjeni kapital, jako bi se smanjila, dok celokupni rental ne bi porastao

Naposletku, uporedimo Ic sa I i Ib. U poređenju sa I, zemljišna površina se utrostručila, a isto tako i predujmljeni kapital. Celokupni rental jeste 72£ na 12 ekeru, dakle 6£ po ekeru prema $4\frac{1}{2}\text{£}$ u slučaju I. Rentna stopa na predujmljeni kapital ($72\text{£} : 30\text{£}$) jeste 240% umesto 180%. Celokupni proizvod popeo se od 10 na 36 kvartera.

U poređenju sa Ib, gde su isti celokupni broj obrađenih eker, primjenjeni kapital i razlike među obrađenim vrstama zemlje, ali drukčija raspodela, proizvod je 36 kvartera umesto 26 kvartera, prosečna renta po ekeru 6£ umesto $3\frac{1}{2}\text{£}$, a rentna stopa u odnosu na jednaki predujmljeni celokupni kapital 240% umesto 140%.

Bez obzira da li različna stanja u tabelama Ia, Ib i Ic posmatramo kao jednovremeno naporedno postojeća stanja u različnim zemljama, ili kao uzastopna stanja u istoj zemlji, iz ovog izlaganja proizlazi: pri stacionarnoj ceni žita, jer prinos najgore, bezrentne zemlje ostaje isti; pri nepromjenjenoj diferenciji u plodnosti različnih obrađenih klasa zemlje; dakle pri jednakom velikom respektivnom proizvodu jednakog plasmana kapitala na jednakim alikvotnim delovima (ekerima) površina obrađenih u svakoj klasi zemlje; dakle pri konstantnoj srazmeri između rente po ekeru svake vrste zemlje i pri jednakoj rentnoj stopi na kapital uložen u svaki deo zemlje iste vrste, *prvo*, rental raste uvek s proširenjem obrađene površine i stoga sa uvećanim plasmanom kapitala, izuzev slučaja kad bi sav porast došao na bezrentnu zemlju; *drugo*, i prosečna renta po ekeru (celokupni rental podeljen celokupnim brojem obrađenih eker), kao i prosečna rentna stopa (celokupni rental podeljen celokupnim predujmljenim kapitalom) mogu veoma znatno varirati, i to oboje u istom pravcu, ali među sobom opet u različitim srazmerama. Ako se izuzme slučaj gde do porasta dolazi samo na bezrentnoj zemlji A, izlazi da prosečna renta po ekeru i prosečna rentna stopa na kapital uložen u poljoprivredu zavise od proporcionalnih udela koje različne klase zemlje imaju u celokupnoj obrađenoj površini; ili, što izlazi na isto, od raspodele celokupnog primjenjenog kapitala na vrste zemlje različite plodnosti. Bilo da je obrađeno mnogo ili malo zemlje, a stoga (izuzev slučaj kad porast dolazi samo na A) bilo da je celokupni rental veći ili manji, prosečna renta po ekeru ili prosečna rentna stopa na primjenjeni kapital ostaje ista dokle god srazmere učešća različnih vrsta zemlje u celokupnoj površini ostanu konstantne. Uprkos penjanju, pa čak i znatnom penjanju celokupnog rentala usled proširenja kulture i usled porasta plasmana kapitala, pada prosečna renta po ekeru i prosečna rentna stopa na kapital kad proširenje bezrentnih zemljišta i zemljišta koja nose samo nisku diferencijalnu rentu raste više nego proširenje boljih zemalja, koje nose višu rentu. Obrnuto, prosečna renta po ekeru i prosečna rentna stopa na kapital rastu u meri u kojoj bolja polja sačinjavaju srazmerno veći udeo u celokupnoj površini i stoga na njih pada srazmerno više plasiranog kapitala.

Kad se, dakle, posmatra prosečna renta po ekeru ili hektaru

celokupne obradene zemlje, kao što se većinom događa u statističkim delima, upoređujući bilo različne države u istoj epohi ili različne epohe u istoj državi, onda se vidi da prosečna visina rente po ekeru, a stoga i celokupni rental, odgovara u izvesnim proporcijama (iako nikako ne idu jednakim, već naprotiv bržim korakom) ne relativnoj već apsolutnoj plodnosti poljoprivrede u nekoj državi, tj. masi proizvoda koju ona daje prosečno na jednakoj površini. Jer, što veći udeo celokupne površine sačinjavaju bolje vrste zemlje, to je veća masa proizvoda pri jednakom plasmanu kapitala i na površini zemljišta jednake veličine; i utoliko je veća prosečna renta po ekeru. U obrnutom slučaju, obrnuto. Tako izgleda da je renta određena ne srazmerom diferencijalne plodnosti nego apsolutnom plodnošću, i da je time zakon diferencijalne rente ukinut. Stoga se izvesne pojave poriču, ili pak pokušavaju objasniti nepostojećim razlikama u prosečnim cenama žita i diferencijalnoj plodnosti obrađenih polja, pojave kojima je razlog prosto u tome što je odnos celokupnog rental-a, bilo prema celokupnoj površini obradene zemlje bilo prema celokupnom kapitalu plasiranom u zemlju, pri jednakoj plodnosti bezrentne zemlje, dakle pri jednakim cenama proizvodnje, i pri jednakoj diferenciji među različnim vrstama zemlje, određen ne samo rentom po ekeru ili rentnom stopom na kapital nego isto tako srazmernim brojem ekera svake vrste zemlje u celokupnom broju obrađenih ekera; ili što izlazi na isto, raspodelom celokupnog primjenjenog kapitala na različne vrste tla. Čudno je, ali je ova okolnost dosad potpuno previđana. U svakom slučaju pokazuje se, a to je važno za dalji tok našeg istraživanja, da srazmerna visina prosečne rente po ekeru i prosečna rentna stopa, ili odnos celokupnog rental-a prema celokupnom kapitalu plasiranom u zemlju, može rasti ili padati pri nepromenjenim cenama, nepromenjenoj diferenciji u plodnosti obrađenih polja i nepromenjenoj renti po ekeru, odnosno rentnoj stopi za kapital plasiran po ekeru u svakoj klasi zemlje koja stvarno nosi rentu, odnosno za svaki kapital koji stvarno nosi rentu, prostim ekstenzivnim proširenjem kulture.

U vezi sa oblikom diferencijalne rente koji smo posmatrali pod I, treba dodati još i sledeće, što delimično pristaje i uz II.

Prvo: videli smo kako se prosečna renta po ekeru ili prosečna rentna stopa na kapital može penjati pri proširenju kulture, stacionarnim cenama i nepromenjenoj diferencijalnoj plodnosti obrađenih zemljišta. Čim je u nekoj državi prisvojena sva zemlja, a plasman kapitala na zemlju, kultura i stanovništvo dostigli neku određenu visinu — okolnosti koje su sve prepostavljene čim kapitalistički način proizvodnje postane vladajući, pa se dočepa i poljoprivrede — cena neobradene zemlje različnih kvaliteta (prepostavljajući jedino diferencijalnu rentu) određena je cenom obrađenih zemljišta jednake valjanosti i ekvivalentnog položaja. Cena je ista — po odbitku nastalih troškova za krčenje —

mada ova zemlja ne nosi rentu. Doduše, cena zemlje nije ništa drugo do kapitalizovana renta. Ali i kod obrađenih zemljišta plaćaju se u ceni samo buduće rente, npr. plaćaju se unapred jednim mahom dva-desetogodišnje rente kad je merodavna kamatna stopa 5%. Čim se zemlja prodaje, ona se prodaje kao rentonosna, i prospektivni karakter rente (koja se ovde smatra kao plod tla, što je ona samo po izgledu) ne razlikuje neobrađenu zemlju od obrađene. Cena neobrađenih zemljišta, kao i njihova renta, čiju skraćenu formulu ona predstavlja, čisto je iluzorna dokle god se zemljišta stvarno ne upotrebe. Ali je ona tako a priori određena i realizuje se čim se nađu kupci. Ako je stoga stvarna prosečna renta neke zemlje određena njenim stvarnim prosečnim godišnjim rentalom i njegovim odnosom prema celokupnoj obrađenoj površini, to je cena neobrađenog dela zemljišta određena cenom obrađenoga, i stoga je samo odraz plasmana kapitala i njegovih rezultata na obrađenim zemljištima. Pošto sa izuzetkom najgore zemlje sve vrste zemlje nose rentu (a ta se renta, kao što ćemo videti pod II, penje s masom kapitala i intenzivnošću kulture koja njoj odgovara), obrazuje se tako nominalna cena za neobrađene delove zemlje i tako postaju roba, izvor bogatstva za svoje vlasnike. Ovo u isto vreme objašnjava zašto raste cena zemlje celokupne površine, i one koja nije obrađena (Opdyke). Špekulisanje zemljom, npr. u Sjedinjenim Državama, počiva samo na ovom refleksu koji kapital i rad bacaju na neobrađenu zemlju.

Drugo: proces proširivanja obrađene zemlje uopšte se vrši bilo prelaženjem na lošija zemljišta bilo na različne date vrste zemljišta u različnim srazmerama, već prema tome kako se zatiču. Nарavno da se na lošije zemljište nikada ne prelazi slobodnim izborom, nego to može — kad se pretpostavi kapitalistički način proizvodnje — biti posledica samo rastućih cena, a kod svakog načina proizvodnje samo posledica nužde. Ali to nije bezuslovno. Loša zemlja pretpostavlja se relativno boljoj zbog položaja, koji je kod svakog proširenja kulture u mladim zemljama od odlučujuće važnosti; a onda zato što su, mada formacija zemlje nekog izvesnog pojasa u celini pripada plodnijem pojasu, pojedini komadi bolje i lošije zemlje ipak ispremeštani, te se lošija zemlja već zbog veze s boljom mora podvrgnuti kulturi. Ako je lošija zemlja obuhvaćena boljom, ova bolja daje joj prednost položaja prema plodnijoj zemlji koja nije u vezi sa zemljom koja se već kultiviše ili se namerava kultivisati.

Tako je država Mičigen bila jedna od prvih zapadnih država koja je postala izvoznik žita. Njeno je tlo u celini siromašno. Ali su njoj susedstvo države Njujork i vodene veze preko jezera i kanala Iri dale u prvi mah prednost nad državama koje su od prirode plodnije, ali leže dalje prema zapadu. Primer ove države, upoređujući je sa državom Njujork, pokazuje nam i prelaz od bolje na lošiju zemlju. Zemlja države Njujork, naročito zapadni deo, nesravnjivo je plodnija, osobito

za gajenje pšenice. Ta je plodna zemlja pljačkaškom privredom učinjena neplodnom, posle čega je zemlja Mičigena izgledala plodnija.

»Godine 1836. utovarivalo se u Bufalu za zapad pšenično brašno na brodove poglavito iz pšenične oblasti Njujorka i Gornje Kanade. Sada, samo 12 godina docnije, dovoze se ogromne količine pšenice i brašna sa zapada, duž jezera Iri, i utovaruju se na kanalu Iri, u Bufalu i susednom pristaništu Blekroku za istok. Izvoz pšenice i brašna bio je osobito podstaknut gladu u Evropi 1847. god. Time je pšenica u zapadnom Njujorku postala jevtinija, a gajenje pšenice manje rentabilno; to je pobudilo njujorške farmere da se više bace na stočarstvo i mlekarstvo, voćarstvo itd., na grane u kojima po njihovom mišljenju severozapad neće biti kadar da im direktno konkuriše.« (J. W. Johnston, *Notes on North America*, London 1851, I, str. 222, 223.)

Treće: pogrešna je pretpostavka da je zemlja u kolonijama i uopšte u mladim državama, koje mogu da izvoze žito po jevtinijim cenama, zbog toga nužno i po prirodi plodnija. Ovde se žito prodaje ne samo ispod njegove vrednosti nego i ispod njegove cene proizvodnje, naime ispod cene proizvodnje koja je određena prosečnom profitnom stopom u starijim zemljama.

To što smo, kako Johnston kaže (str. 223),

„naviknuti da sa ovim novim državama, iz kojih svake godine dolaze u Bufalo tako veliki transporti pšenice, vezujemo predstavu o velikoj prirodnoj plodnosti i beskrajnim oblastima bogate zemlje“,

zavisi u prvom redu od ekonomskih prilika. Celo stanovništvo takve zemlje, kao npr. Mičigena, bavi se u početku gotovo isključivo poljoprivredom, a naročito njenim masovnim proizvodima, koje jedino i može da razmeni za industrijske robe i tropske proizvode. Zbog toga se sav njihov višak proizvoda pokazuje u obliku žita. Po ovome se već unapred razlikuju kolonijalne države zasnovane na modernom svetskom tržištu od kolonija ranijeg, a specijalno antičkog doba. One dobijaju preko svetskog tržišta gotove proizvode, odelo, alate itd., koje bi pod drugim okolnostima same morale praviti. Samo su na takvoj osnovici južne države Unije mogle učiniti pamuk svojim glavnim proizvodom. To im podela rada na svetskom tržištu dozvoljava. Pa kad stoga one, uvezvi u obzir da su to nove države i da im je stanovništvo relativno malobrojno, *izgleda* da proizvode veoma veliki suvišak proizvoda, onda to ne dolazi od plodnosti njihove zemlje, niti od plodnosti njihovog rada, nego od jednostranog oblika njihovog rada i stoga od suviška proizvoda u kome se taj rad predstavlja.

Ali sem toga, relativno manje plodna zemlja, ali koja se tek prvi put obrađuje i koju kultura još nije dotakla, ako klimatske prilike nisu skroz nepovoljne, ima bar u gornjim slojevima nagomilano toliko lako rastvorljivih materija za ishranu bilja da za duže vreme daje žetve bez đubrenja, i to već pri sasvim površnom obradivanju. Kod zapadnih prerija dolazi još i to da gotovo i ne zahtevaju neke

troškove za krčenje, nego ih je sama priroda učinila obradivim.^{33[a]} U manje plodnim oblastima ove vrste suvišak ne dolazi od visoke plodnosti zemlje, dakle od prinosa po ekeru, nego iz mase ekera koja se može obraditi na površan način, pošto ta zemlja ne staje ništa obrađivača, ili, u poređenju sa starijim državama, sasvim malo. Na primer, gde postoji ugovor o napoličenju, kao u delovima Njujorka, Mičigena, Kanade itd. Jedna porodica obraduje površno recimo 100 ekera, i mada proizvod po ekeru nije velik, ipak proizvod sa 100 ekera daje znatan višak za prodaju. Uz to dolazi još gotovo besplatno držanje stoke na prirodnim pašnjacima, bez veštačkih pašnjaka. Ono što ovde odlučuje nije kvalitet, već kvantitet zemlje. Naravno da se mogućnost ovakvog površnog obrađivanja iscrpljuje većom ili manjom brzinom u obrnutoj srazmeri prema plodnosti nove zemlje, a u upravnoj srazmeri prema izvozu njenog proizvoda.

»Ipak će takva zemlja davati odlične prve žetve, čak i pšenice; ko bude prvi skinuo kajmak sa zemlje, moći će na tržiste poslati bogat višak pšenice.« (*Isto*, str. 224.)

U zemljama starije kulture ovaku ekstenzivnu privrednu one-mogućavaju odnosi svojine, cena neobradene zemlje određena cenom obrađene itd.

Da zbog toga ta zemlja ne mora biti veoma plodna, kako to Ricardo zamišlja, ni da se obraduju samo vrste zemlje iste plodnosti, vidi se iz sledećeg: u državi Mičigen zasejano je 1848. pšenicom 465 900 ekera, sa kojih je dobijeno 4 739 300 bušela, ili prosečno $10\frac{1}{5}$ bušela po ekeru; po odbitku semena, to daje manje od 9 bušela po ekeru. Od 29 counties-a^{1*} države proizvela su dva prosečno 7 bušela, tri — 8, dva — 9, sedam — 10, šest — 11, tri — 12, četiri — 13 bušela, a samo jedan 16, a drugi jedan 18 bušela po ekeru. (*Isto*, str. 225.)

Za praktičnu kulturu viša plodnost zemlje podudara se s većom mogućnošću da se ova plodnost odmah iskoristi. Ta mogućnost može biti kod zemlje po prirodi siromašne veća no kod zemlje koja je po

^{33[a]} {Upravo je brzo napredovanje obrađivanja takvih prerijskih ili stepskih predela u poslednje vreme učinilo da se i deca sprdaju čuvenom Malthusovom principu da »stanovništvo vrši pritisak na sredstva za izdržavanje«, i nasuprot tome izazvalo kuknjavu agraraca da će zemljoradnja, a s njom i Nemačka, propasti ako se silom ne skinu s vrata životna sredstva koja pritiskuju stanovništvo. A obrađivanje tih stepa, prerijskih, pampasa, ljanosa itd. tek je u začetku; njegovo će se revolucionarno dejstvo na evropsku poljoprivrednu još sasvim drukčije osjetiti nego do sada. — F. E.}

^{1*} srezova

prirodi bogata; ali to je ona vrsta zemlje koje će se kolonist' prvo prihvati i koje se u oskudici kapitala mora prihvati.

Naposletku: proširivanje kulture na veće površine zemlje — kad ne uzmemu u obzir upravo razmatrani slučaj gde se mora pribegavati zemlji gorju no što je dotad obradivana — na različnim vrstama zemlje od A do D, dakle npr. obradivanje većih površina B i C, nema nikako za pretpostavku da se cene žita prethodno popnu, kao god što ni redovno godišnje proširivanje npr. predionice pamuka ne zahteva stalno dizanje cena pređe. Mada znatno dizanje ili padanje tržišnih cena utiče na obim proizvodnje, ipak se, ne uzimajući to u obzir, i pri prosečnim cenama, čije stanje ne utiče na proizvodnju ni kao kočnica ni kao osobito ohrabrenje, u poljoprivredi (kao i u svima drugim granama proizvodnje gde se radi kapitalistički) stalno vrši ona relativno prekomerna proizvodnja, koja je sama po sebi identična sa akumulacijom i koja se kod nekog drugog načina proizvodnje postiže direktno namnožavanjem stanovništva, a u kolonijama stalnim useljavanjem. Potreba raste stalno, i predviđajući to stalno se ulaže nov kapital u nova zemljišta; mada, prema okolnostima, za različne poljoprivredne proizvode. Obrazovanje novih kapitala donosi to samo sobom. Ali što se pojedinačnog kapitaliste tiče, on meri obim svoje proizvodnje obimom svog raspoloživog kapitala, ukoliko ga još može sam nadzirati. On ima u vidu samo to da na tržištu zauzme što je moguće veće mesto. Ako dođe do hiperprodukcije, on baca krivicu na konkurente, ne na sebe. Pojedinačni kapitalista može proširiti svoju proizvodnju bilo prisvajajući sebi veći alikvotni deo datog tržišta bilo proširujući samo tržište.

GLAVA ČETRDESETA

Drugi oblik diferencijalne rente (Diferencijalna renta II)

Dosad smo diferencijalnu rentu razmatrali samo kao rezultat različite proizvodnosti jednakih uloga kapitala na jednakim zemljišnim površinama različne plodnosti, tako da je diferencijalna renta bila određivana diferencijom između prinosa kapitala koji je uložen u najlošiju, bezrentnu zemlju, i prinosa onog kapitala koji je uložen u bolje tlo. Tu smo uloge kapitala imali jedan pored drugog na različnim zemljišnim površinama, tako da je svakom novom ulogu kapitala odgovaralo ekstenzivnije obrađivanje tla, proširenje obrađene površine. Ali je na kraju krajeva diferencijalna renta u samoj stvari bila samo rezultat različne proizvodnosti jednakih kapitala koji se ulažu u zemlju. Može li sad biti neke razlike u tome ako se mase kapitala s različitom proizvodnošću ulažu jedna za drugom na istom komadu zemlje, ili jedna pored druge na različitim komadima, samo pod pretpostavkom da su rezultati isti?

Pre svega, ne da se poreći da ukoliko u obzir dolazi obrazovanje ekstraprofita, svejedno je da li 3 £ troškova proizvodnje, uložene na eker od A, daju 1 kvarter, tako da su 3 £ cena proizvodnje i regulativna tržišna cena za 1 kvarter, dok 3 £ troškova proizvodnje na eker od B daju 2 kvartera, a time ekstraprofit od 3 £, isto tako 3 £ troškova proizvodnje na eker od C 3 kvartera i 6 £ ekstraprofita, napisletku, 3 £ troškova proizvodnje na eker od D 4 kvartera i 9 £ ekstraprofita; ili se isti rezultat postiže time što su ovih 12 £ troškova proizvodnje, odnosno 10 £ kapitala, sa ovim istim uspehom u istome redosledu primjene na jedan isti eker. Svaki put je to kapital od 10 £, od čijih uzastopno uloženih vrednosnih delova, koji svagda iznose po $2\frac{1}{2}$ £, bilo da su uloženi u 4 ekera različne plodnosti jedan pored drugog ili jedan za drugim na jednom istom ekeru, jedan deo usled njihovog različitog proizvoda ne donosi ekstraprofit, dok drugi delovi daju ekstraprofit srazmerno diferenciji njihovog prinosa preko prinosa onog bezrentnog plasmana.

U oba slučaja obrazuju se ekstraprofiti i različite stope ekstraprofita ravnomerno za različne vrednosne delove kapitala. A renta

nije ništa drugo do jedan oblik ovog ekstraprofita, koji sačinjava njenu supstanciju. Ali u svakom slučaju postoje kod drugog metoda teškoće za pretvaranje ekstraprofita u rentu, za ovu promenu oblika koja uključuje prenos ekstraprofita od kapitalističkog zakupca na vlasnika zemlje. Otuda uporno protivljenje engleskih zakupaca protiv zvanične poljoprivredne statistike. Otuda borba između njih i zemljovlasnika radi utvrđivanja stvarnih rezultata plasmana njihovih kapitala. (Morton.) Naime, renta se utvrđuje pri zakupljivanju zemlje, posle čega onda ekstraprofiti koji potiču iz sukcesivnog plasiranja kapitala teku u zakupčev džep dokle god traje ugovor o zakupu. Otuda borba zakupaca za duge zakupne ugovore, i obrnuto, uvećavanje broja godišnje otkazivih ugovora (tenancies at will) usled nadmoćnosti lendlordova.

Stoga je unapred jasno: mada za zakon obrazovanja ekstraprofita ništa ne menja da li se jednaki kapitali s nejednakim rezultatima plasiraju jedan pored drugog na zemljištima jednakе veličine, ili jedan za drugim na istom komadu zemljišta, ipak to pravi znatnu razliku za pretvaranje ekstraprofita u zemljišnu rentu. Ovaj poslednji metod zatvara ovo pretvaranje u granice koje su, s jedne strane, uže, a s druge strane, kolebljivije. Zbog toga posao razrezivača poreza postaje, kako to Morton izlaže u svojim *Resources of Estates*, u zemljama intenzivne kulture (a ekonomski razumemo pod intenzivnom kulturom samo koncentraciju kapitala na jednom te istom komadu zemlje, umesto njegovo razdeljivanje na uporedno ležeće komade zemlje) veoma važnom, komplikovanom i teškom profesijom. Kod permanentnijih poboljšanja zemlje, veštački povišena diferencijalna plodnost zemlje spaja se, pri isteku zakupnog ugovora, s njenom prirodnom plodnošću, i otuda se procenjivanje rente poklapa uopšte s procenom vrsta zemlje različite plodnosti. Nasuprot tome, ukoliko je obrazovanje ekstraprofita određeno visinom obrtnog kapitala, visina rente se pri izvesnoj veličini obrtnog kapitala dodaje prosečnoj zemaljskoj renti i stoga se pazi na to da novi zakupac raspolaže dovoljnim kapitalom da bi kulturu produžio na isti intenzivni način.

Pri razmatranju diferencijalne rente II treba sad istaći još i sledeće:

Prvo: njen osnovica i njen polazna tačka, ne samo u istorijskom pogledu nego ukoliko se tiče njenog kretanja i u svakom datom momentu, jeste diferencijalna renta I, tj. jednovremeno naporedno obradivanje vrsta zemljišta različite plodnosti i položaja; dakle jednovremena naporedna primena različnih sastavnih delova celokupnog poljoprivrednog kapitala na zemljišnim površinama različnog kvaliteta.

Istorijski se to samo po sebi razume. U kolonijama kolonisti imaju da investiraju samo malo kapitala; glavni agenti proizvodnje jesu rad i zemlja. Svaki pojedini starešina porodice gleda da za sebe i svoje

izradi neko nezavisno polje delatnosti, pored polja svojih sukolonista. Ovo je kod poljoprivrede u užem smislu uopšte moralo biti slučaj već i kod prekapitalističkih načina proizvodnje. Kod ispaše ovaca, i uopšte stočarstva kao samostalne grane proizvodnje, vrši se više ili manje zajedničko eksploataisanje zemlje, a ovo je unapred ekstenzivno. Kapitalistički način proizvodnje polazi od ranijih načina proizvodnje, u kojima su sredstva za proizvodnju, faktično ili pravno, svojina samog obradivača, jednom reči od zanatskog načina rada u poljoprivredi. Po prirodi stvari, iz ovoga se tek postepeno razvija koncentracija sredstava za proizvodnju i njihovo pretvaranje u kapital naspram neposrednih proizvođača pretvorenih u najamne radnike. Ukoliko kapitalistički način proizvodnje ovde istupa na karakterističan način, događa se to u početku osobito u ovčarstvu i stočarstvu; ali onda ne u koncentraciji kapitala na relativno maloj površini zemlje, već u proizvodnji većeg razmara, tako da se štedi na držanju konja i u drugim troškovima proizvodnje a doista ne primenjivanjem više kapitala na isto tlo. Zatim, prirodnim zakonima poljodelstva odgovara da na izvesnoj visini kulture i njoj saobraznog iscrpljenja tla, kapital, ovde u isto vreme u smislu već proizvedenih sredstava za proizvodnju, postaje odlučnim elementom kulture tla. Dokle god obrađena zemlja predstavlja relativno mali prostor u odnosu prema neobrađenoj, a snaga zemlje još nije iscrpena (a to je slučaj kod preovladivanja stočarstva i mesne hrane u periodu pre pretezanja zemljoradnje u užem smislu i biljne ishrane), novi način proizvodnje ističe se u početku naspram seljačke proizvodnje osobito obimom površine zemlje koja se obrađuje za račun *jednog* kapitaliste, dakle opet samo ekstenzivnom primenom kapitala na prostorno većoj površini zemlje. Prema tome, već od samog početka treba utvrditi da je diferencijalna renta I istorijska osnovica od koje se polazi. S druge strane, kretanje diferencijalne rente II nastupa u svakom datom trenutku samo na jednoj oblasti koja i sama opet čini šaroliku osnovicu diferencijalne rente I.

Drugo: kod diferencijalne rente u obliku II dolaze, uz različnost plodnosti, i razlike u raspodeli kapitala (i kreditne sposobnosti) među zakupcima. U pravoj manufakturi stvara se ubrzno za svaku poslovnu granu poseban minimum poslovnog obima, a odgovarajući tome i minimum kapitala ispod kojega se neki pojedinačni posao ne može uspešno voditi. Isto se tako u svakoj poslovnoj grani stvara izvesna normalna prosečna mera kapitala, koja prekoračuje taj minimum i kojom masa proizvođača mora raspolagati i raspolaže. Što je preko toga, može stvarati ekstraprofit; što je ispod toga, ne postizava prosečni profit. Kapitalistički način proizvodnje zahvata poljoprivredu samo lagano i neravnomerno, kao što se to može videti u Engleskoj, klasičnoj zemlji kapitalističkog načina proizvodnje u poljoprivredi. Ukoliko nema slobodnog uvoza žita, ili mu je dejstvo ograničeno jer mu je i obim ograničen, tržišnu cenu određuju proizvođači koji rade na lošoj zemlji, dakle pod uslovima koji su nepovoljniji od proseč-

nih uslova proizvodnje. Jedan veliki deo celokupne mase kapitala, primenjene u poljoprivredi i koja uopšte njoj stoji na raspolaganju, nalazi se u njihovim rukama.

Tačno je da npr. seljak troši mnogo rada na svoju malu parcelu. Ali rada koji je izolovan i kome su oduzeti objektivni, kako društveni tako i materijalni, uslovi proizvodnosti, rada koji je njih lišen.

Ova okolnost čini da su pravi kapitalistički zakupci u stanju da prisvoje jedan deo ekstraprofita; to bi otpalo, bar ukoliko ovaj momenat dolazi u obzir, kad bi kapitalistički način proizvodnje bio u poljoprivredi razvijen isto onako ravnomerno kao u manufakturi.

Razmotrimo najpre samo stvaranje ekstraprofita kod diferencijalne rente II, ne osvrćući se još na uslove pod kojima se može vršiti pretvaranje toga ekstraprofita u zemljišnu rentu.

U tom slučaju je jasno da je diferencijalna renta II samo drugi izraz diferencijalne rente I, ali da se u samoj stvari s njom počlapa. Različita plodnost različnih vrsta zemlje ima kod diferencijalne rente I dejstvo samo ukoliko postiže efekat da kapitali plasirani u zemlju daju nejednake rezultate, nejednake proizvode, bilo pri jednakoj veličini kapitala, bilo s obzirom na njihovu srazmernu veličinu. Da li do ove nejednakosti dolazi za različne kapitale koji su jedan za drugim uloženi u isti komad zemlje, ili za kapitale koji su primjenjeni na više komada različnih vrsta zemlje, ne može ništa izmeniti u diferenciji plodnosti ili njihovog proizvoda, a stoga ni u obrazovanju diferencijalne rente za one delove kapitala koji su plodnije uloženi. I sada je kao i ranije zemlja ona koja pri jednakom plasmanu kapitala pokazuje različitu plodnost, samo što ovde ista zemlja čini za kapital koji je uzastopno plasiran u različnim porcijama ono što kod I čine različne vrste zemlje za različne u njih plasirane, po veličini jednake delove društvenog kapitala.

Kad bi isti kapital od 10£ , koji je u tabeli I plasiran u obliku samostalnih kapitala od po $2\frac{1}{2}\text{£}$ od strane različnih zakupaca na po jedan eker četiriju vrsta zemlje A, B, C i D, umesto toga bio sukcesivno plasiran na jedan te isti eker vrste D, tako da prvi plasman dade 4 kvartera, drugi 3, treći 2, poslednji 1 kvarter (ili u obrnutom redu), onda cena jednog kvartera = 3£ , koji daje najneizdašniji deo kapitala, ne bi donela diferencijalnu rentu, već bi određivala cenu proizvodnje dokle god još bude potrebna ponuda pšenice čija je cena proizvodnje 3£ . A pošto se po pretpostavci proizvodi kapitalistički, dakle cena 3£ uključuje prosečni profit kakav uopšte donosi neki kapital od $2\frac{1}{2}\text{£}$, to će ostale tri porcije od po $2\frac{1}{2}\text{£}$ donositi ekstraprofite, prema tome kakva je diferencija toga proizvoda, pošto se taj proizvod ne prodaje po svojoj ceni proizvodnje, već po ceni proizvodnje najneizdašnjeg plasmana od $2\frac{1}{2}\text{£}$; plasmana koji ne donosi rentu i kod kojega se cena proizvoda reguliše po opštem zakonu cena proizvodnje. Obrazovanje ekstraprofita bilo bi isto kao u tabeli I.

Ovde se opet pokazuje da diferencijalna renta II ima za pretpostavku diferencijalnu rentu I. Ovde je uzeto da minimum proizvoda koji daje kapital od $2\frac{1}{2}\text{£}$, tj. daje na najlošijoj zemlji, iznosi 1 kvarter. Uzmimo, dakle, da zakupac vrste zemlje D, osim $2\frac{1}{2}\text{£}$ koje mu donose 4 kvartera, a za šta plaća 3 kvartera diferencijalne rente, upotrebi na istoj zemlji $2\frac{1}{2}\text{£}$ koje mu donose samo 1 kvarter, kao jednaki kapital na najlošijoj zemlji A. U tome bi slučaju to bio bezrentni plasman kapitala, koji bi mu doneo samo prosečni profit. Tu ne bi bilo nekog ekstraprofita da se pretvori u rentu. Ali, s druge strane, ovaj opadajući prinos drugog plasmana kapitala na D ne bi imao ni neko dejstvo na profitnu stopu. Bilo bi isto kao da su $2\frac{1}{2}\text{£}$ novoplasirane na jedan dalji eker vrste zemlje A, okolnost koja ni na koji način ne pogada ekstraprofit, pa dakle ni diferencijalnu rentu vrsta zemlje A, B, C i D. Ali bi za zakupca ovaj dodatni plasman od $2\frac{1}{2}\text{£}$ na D bio upravo isto tako koristan kao što mu je po pretpostavci koristan plasman prvobitne $2\frac{1}{2}\text{£}$ na eker D, mada mu ovaj donosi 4 kvartera. Kad bi mu, zatim, dalja dva plasmana kapitala od po $2\frac{1}{2}\text{£}$ dali prvi 3, drugi 2 kvartera dodatnog proizvoda, opet bi nastupilo opadanje kad se uporedi s prinosom prvog plasmana od $2\frac{1}{2}\text{£}$ na D, koji je dao 4 kvartera proizvoda, a otuda ekstraprofit od 3 kvartera. Ali to bi bilo samo smanjenje visine ekstraprofita, a ne bi pogodalo prosečni profit ni regulativnu cenu proizvodnje. To bi se dogodilo samo kad bi dodatna proizvodnja, koja donosi ove smanjene ekstraprofite, učinila izlišnom proizvodnju na A i time eker A izbacila iz obradivanja. U tom bi slučaju sa opadajućom plodnošću dodatnog plasmana kapitala na eker D bilo spojeno padanje cene proizvodnje, npr. od 3 na $1\frac{1}{2}\text{£}$, ako bi eker B postao bezrentna zemlja, zemlja koja reguliše tržišnu cenu.

Proizvod na D bio bi sad = $4+1+3+2=10$ kvartera, dok je ranije bio = 4 kvartera. Ali bi cena kvartera, regulisana od B, pala na $1\frac{1}{2}\text{£}$. Diferencija između D i B bila bi = $10-2=8$ kvartera, po $1\frac{1}{2}\text{£}$ od kvartera = 12£ , dok je novčana renta na D ranije bila = 9£ . To treba imati u vidu. Računajući na eker, visina rente popela bi se za $33\frac{1}{3}\%$, uprkos smanjenoj stopi ekstraprofita na dva dodatna kapitala od po $2\frac{1}{2}\text{£}$.

Iz ovoga se vidi kakvim veoma komplikovanim kombinacijama daje povoda diferencijalna renta uopšte, a osobito u obliku II zajedno sa oblikom I, dok je Ricardo npr. tretira sasvim jednostrano i kao prostu stvar. Postoji npr. kao gore snižavanje regulativne tržišne cene, a u isto vreme porast rente na plodnim poljima, tako da rastu i absolutni proizvod i absolutni višak proizvoda. (Kod diferencijalne rente I u silaznoj liniji, relativni višak proizvoda, a stoga i renta po ekeru, može rasti, mada absolutni višak proizvoda po ekeru ostaje postojan ili čak i opada.) Ali se u isto vreme smanjuje plodnost plasmana kapitala učinjenih jedan za drugim na istoj zemlji, mada jedan veliki deo od toga pada na plodnija polja. Posmatrano s jedne tačke gledišta — kako

u pogledu proizvoda tako i u pogledu cena proizvodnje — proizvodnost rada se popela. Ali posmatrana s jedne druge tačke, ona je opala, zato što opada stopa ekstraprofita i višak proizvoda po ekeru za različne plasmane kapitala na istoj zemlji.

Diferencijalna renta II bila bi, pri opadajućoj plodnosti sukcesivnih plasmana kapitala, samo onda nužno spojena s poskupljenjem cene proizvodnje i apsolutnim opadanjem proizvodnosti kad bi se ovi plasmani mogli vršiti samo na najlošijoj zemlji A. Ako eker od A, koji je sa $2\frac{1}{2}\text{£}$ plasiranog kapitala davao 1 kvarter po ceni proizvodnje od 3£, bude pri daljem plasiranju $2\frac{1}{2}\text{£}$, dakle pri ukupnom plasmanu od 5£, davao ukupno samo $1\frac{1}{2}$ kvarter, onda je cena proizvodnje toga $1\frac{1}{2}$ kvartera = 6£, dakle jednog kvartera = 4£. Tu bi svako opadanje proizvodnosti pri rastućem plasmanu kapitala bilo relativno smanjenje proizvoda po ekeru, dok je na boljim vrstama zemlje ono samo smanjenje suvišnog viška proizvoda.

Ali priroda ove stvari donosi sa sobom da se s razvijanjem intenzivne kulture, tj. sa sukcesivnim plasmanima na istoj zemlji, to događa ili događa u višem stepenu pretežno na boljim vrstama zemlje. (Mi ne govorimo o permanentnim melioracijama kojima se ranije neupotrebljivo tle pretvara u upotrebljivo.) Opadajuća plodnost sukcesivnih plasmana kapitala mora, dakle, delovati poglavito na opisani način. Bolja zemlja bira se za ovo, jer pruža najviše izgleda da će se na nju upotrebljeni kapital rentirati, pošto sadrži većinu prirodnih uslova plodnosti, pa se radi samo o tome da se oni iskoriste.

Kad je po ukidanju zakona o žitu kultura u Engleskoj učinjena još intenzivnijom, upotrebljena je masa ranijih pšeničnih polja u druge svrhe, osobito za ispašu stoke, a naprotiv su plodna polja, najpogodnija za pšenicu, drenirana i inače poboljšana; tako je kapital za kulturu pšenice bio koncentrisan na užu oblast.

U ovom slučaju — a sve moguće stope viškova, koje leže između najvišeg viška profita najbolje zemlje i proizvoda bezrentne zemlje A, ovde se poklapaju ne s relativnim nego sa apsolutnim uvećanjem viška proizvoda po ekeru — novoobrazovani ekstraprofit (eventualno renta) ne predstavlja deo ranijeg prosečnog profita pretvoren u rentu (deo proizvoda u kome se ranije predstavljao prosečni profit), već dodatni ekstraprofit koji se iz toga oblika pretvorio u rentu.

A naprotiv, samo u slučaju kad bi tražnja za žitom tako porasla da bi se tržišna cena popela iznad cene proizvodnje od A, te bi se stoga višak proizvoda na A, B ili ma kojoj drugoj klasi mogao dati samo po ceni višoj od 3£, samo bi u tom slučaju sa opadanjem rezultata nekog dodatnog plasmana kapitala na ma koju od klase A, B, C ili D bilo spojeno dizanje cene proizvodnje i regulativne tržišne cene. Ukoliko bi se ovo stanje učvrstilo za duže vreme i ne bi izazvalo kultivisanje dodatne zemlje A (bar kvaliteta A), ili kakvi drugi uticaji ne bi doveli do jeftinije ponude, najamnina bi se pod inače nepromenjenim okolnostima popela usled poskupljenja hleba, a pro-

fitna stopa saobrazno tome pala. U tome bi slučaju bilo indiferentno da li bi se uvećana tražnja zadovoljila privlačenjem zemlje koja je lošija od A, ili dodatnim plasiranjem kapitala svejedno na koju od četiri vrste zemlje. Diferencijalna renta popela bi se u vezi s padanjem profitne stope.

Ovaj jedan slučaj, u kome opadanje plodnosti naknadno dodatnih kapitala na vrstama zemlje koje se već nalaze pod kulturom, može odvesti dizanju cene proizvodnje, padu profitne stope i obrazovanju više diferencijalne rente — jer bi se ova pod datim okolnostima na svima vrstama zemlje popela sasvim tako kao da sad zemlja lošija od A reguliše tržišnu cenu — ovaj jedan slučaj Ricardo je obeležio kao jedinstven slučaj, kao normalan slučaj, na koji je sveo celo obrazovanje diferencijalne rente II.

To bi i bilo tako kad bi se obradivala samo vrsta zemlje A, a uzastopna izdavanja kapitala na nju ne bi bila spojena proporcionalnim porastom proizvoda.

Tu se, dakle, kod diferencijalne rente II sasvim gubi iz pamćenja diferencijalna renta I.

Izuzev ovaj slučaj gde ili ponuda sa obrađenih vrsta zemlje nije dovoljna, te stoga tržišna cena stalno stoji iznad cene proizvodnje dok se u obradivanje ne uzme nova dodatna, lošija zemlja, ili dok se celokupni proizvod dodatnog kapitala, plasiranog u različne vrste zemlje, može lifierovati samo po ceni proizvodnje višoj nego ona koja je dотле važila — izuzev ovaj slučaj, proporcionalno opadanje proizvodnosti dodatnih kapitala ostavlja nedirnutim regulativnu cenu proizvodnje i profitnu stopu. Inače su moguća tri dalja slučaja:

a. Ako dodatni kapital na ma kojoj od četiri vrste zemlje A, B, C i D donosi samo profitnu stopu određenu cenom proizvodnje od A, onda se time ne obrazuje ekstraprofit, dakle ni neka moguća renta; kao god što se ne bi obrazovao ni kad bi se obradila dodatna zemlja A.

b. Ako dodatni kapital daje veći proizvod, po sebi se razume da se obrazuje nov ekstraprofit (potencijalna renta), ako regulativna cena ostane ista. To se ne mora nužno dogoditi, naime ne onda kad ova dodatna proizvodnja izbací zemlju A iz obradivanja, a s time iz reda vrsta zemljista koja su u konkurenciji. U tome slučaju pada regulativna cena proizvodnje. Profitna bi se stopa popela kad bi s time bio spojen pad najamnine ili ako jeftiniji proizvod uđe kao elemenat u postojani kapital. Ako bi se uvećana proizvodnost dodatnog kapitala dogodila na najboljim vrstama zemlje C i D, onda bi sasvim zavisilo od visine uvećane proizvodnosti i mase novododatih kapitala u kojoj meri bi obrazovanje uvećanog ekstraprofita (dakle uvećane rente) bilo spojeno s padom cene i dizanjem profitne stope. Ova poslednja može da se podigne i bez pada najamnine, pojeftinjenjem elemenata postojjanog kapitala.

c. Ako se dodatno plasiranje kapitala vrši sa opadajućim ekstraprofitima, ali tako da njegov proizvod ostavlja suvišak preko proizvoda

istog kapitala na zemlji A, onda se, ako uvećana ponuda ne izbací zemlju A iz obradivanja, pod svima okolnostima vrši novo obrazovanje ekstraprofita, koje se može izvršiti jednovremeno na D, C, B, A. Ako, naprotiv, najlošija zemlja A bude istisnuta iz obradivanja, onda pada regulativna cena proizvodnje, i od razmere između smanjenja cene jednog kvartera i uvećanog broja onih kvartera koji sačinjavaju ekstraprofit zavisi da li se penje ili pada ekstraprofit izražen u novcu, a stoga i diferencijalna renta. Ali se, svakako, ovde pokazuje čudna okolnost da sa opadanjem ekstraprofita sukcesivnih plasmana kapitala cena proizvodnje može da pada, umesto što bi morala da raste, kao što se čini na prvi pogled.

Ovi dodatni plasmani kapitala sa opadajućim ekstraprinosima potpuno odgovaraju slučaju u kome bi se na vrstama zemlje čija je plodnost između A i B, B i C, C i D plasirala npr. četiri nova samostalna kapitala od po $2\frac{1}{2}$ £, koji bi davali $1\frac{1}{2}$ kvarter, odnosno $2\frac{1}{3}$, $2\frac{2}{3}$ i 3 kvartera. Na svima ovim vrstama zemlje obrazovali bi se za sva četiri dodatna kapitala ekstraprofici, potencijalne rente, mada bi se smanjila stopa ekstraprofita upoređenog sa ekstraprofitom jednakog plasmana kapitala na uvek boljoj zemlji. I bilo bi potpuno svejedno da li bi se ta četiri kapitala plasirala na D itd., ili bi se razdelila između D i A.

Sad dolazimo do jedne bitne razlike između oba oblika diferencijalne rente.

Pri nepromjenjenoj ceni proizvodnje i nepromjenjenim razlikama može kod diferencijalne rente I sa rentalom rasti prosečna renta po ekeru, ili prosečna rentna stopa na kapital; ali je taj prosek samo jedna apstrakcija. Stvarna visina rente, računata po ekeru ili na kapital, ostaje ovde ista.

Nasuprot tome, može pod istim pretpostavkama visina rente, računata po ekeru, rasti, mada rentna stopa, merena prema predujmljenom kapitalu, ostaje ista.

Uzmimo da se proizvodnja udvostruči time što bi se na A, B, C, D umesto po $2\frac{1}{2}$ £ plasiralo po 5 £, dakle mesto 10 £ ukupno 20 £ kapitala, s nepromjenjom relativnom plodnošću. To bi potpuno bilo isto kao kad bi se od svake ove vrste zemlje obradila 2 ekera umesto jednog, i to s nepromjenjenim troškovima. Profitna stopa ostala bi ista, a isto tako i njena сразмера prema ekstraprofitu ili renti. Ali ako bi A sad nosilo 2 kvartera, B 4, C 6, D 8, onda bi, pošto ovo uvećanje ne bi poticalo od udvojene plodnosti pri nepromjenjenom kapitalu, nego od nepromjenjene proporcionalne plodnosti pri udvojenom kapitalu, cena proizvodnje po kvarteru bila kao i ranije 3 £. Ona 2 kvartera od A sada bi stajala 6 £, kao ranije 1 kvarter 3 £. Profit bi se udvostručio na sve četiri vrste zemlje, ali samo zato što se udvostručio predujmljeni kapital. Ali bi se u istoj razmeri udvostručila i renta; ona bi bila 2 kvartera za B umesto 1, 4 za C umesto 2, a 6 za D umesto 3; a prema tome novčana renta za B, C, D

bila bi 6£ , odn. 12£ i 18£ . Kao god proizvod po ekeru, udvostručila bi se i novčana renta po ekeru, pa dakle i cena zemlje u koju se ova novčana renta kapitalizuje. Ovako računata, penje se visina žitne i novčane rente, a stoga i cena zemlje, zato što merilo po kome se ta cena računa jeste eker, komad zemlje postojane veličine. Naprotiv, računata kao rentna stopa u odnosu na predujmljeni kapital, u proporcionalnoj visini rente nije se zbila nikakva promena. Celokupni iznos rentalna od 36 odnosi se prema predujmljenom kapitalu od 20 kao iznos rentalna od 18 prema predujmljenom kapitalu od 10. Isto važi i za razmeru novčane rente svake vrste zemlje prema kapitalu predujmljenom u nju; tako se npr. u C 12£ rente odnose prema 5£ kapitala kao ranije 6£ rente prema $2\frac{1}{2}\text{£}$ kapitala. Ovde ne nastaju nikakve nove diferencije između predujmljenih kapitala, ali nastaju novi ekstraprofiti, prosto zbog toga što se dodatni kapital na ma kojoj od rentonosnih vrsta zemlje, ili na svima, plasira sa istim proporcionalnim proizvodom. Ako bi se dvostruki plasman izvršio npr. samo na C, onda bi diferencijalna renta, računata na kapital, ostala ista između C, B i D; jer kad se udvostruči njena masa na C, udvostručava se i plasirani kapital.

Iz ovoga se vidi da pri nepromenjenoj ceni proizvodnje, nepromenjenoj profitnoj stopi i nepromenjenim diferencijama (a stoga i nepromenjenoj stopi ekstraprofita ili rente, merene prema kapitalu) visina produktne i novčane rente po ekeru, a stoga i cena zemlje može da se popne.

Isto se može dogoditi pri opadajućim stopama ekstraprofita, stoga i rente, tj. pri opadanju proizvodnosti dodatnih plasmana kapitala koji još uvek nose rentu. Kad drugi plasmani kapitala od $2\frac{1}{2}\text{£}$ ne bi udvostručili proizvod, nego bi B nosio samo $3\frac{1}{2}$ kvartera, C 5, a D 7, onda bi diferencijalna renta na B za druge $2\frac{1}{2}\text{£}$ kapitala bila samo $\frac{1}{2}$ kvartera mesto 1, na C 1 mesto 2, a na D 2 mesto 3. Odnosi između rente i kapitala za oba uzastopna plasmana ispali bi ovako:

<i>Prvi plasman</i>			<i>Drugi plasman</i>		
	<i>Renta</i>	<i>Kapital</i>		<i>Renta</i>	<i>Kapital</i>
B:	3£	$2\frac{1}{2}\text{£}$	B:	$1\frac{1}{2}\text{£}$	$2\frac{1}{2}\text{£}$
C:	3£	$2\frac{1}{2}\text{£}$	C:	3£	$2\frac{1}{2}\text{£}$
D:	9£	$2\frac{1}{2}\text{£}$	D:	6£	$2\frac{1}{2}\text{£}$

Uprkos ovoj paloj stopi relativne proizvodnosti kapitala, pa stoga i ekstraprofita računatog na kapital, žitna i novčana renta bile bi se popele za B od 1 na $1\frac{1}{2}$ kvartera (od 3 na $4\frac{1}{2}\text{£}$), za C od 2 na 3 kvartera (od 6 na 9£), a za D od 3 na 5 kvartera (od 9 na 15£). U tom bi se slučaju smanjile diferencije za dodatne kapitale, u poređenju s kapitalom plasiranim na A, cena proizvodnje ostala bi ista, ali bi se popela renta po ekeru, a stoga i cena zemlje po ekeru.

Kombinacije diferencijalne rente II, koja kao svoju osnovicu ima za pretpostavku diferencijalnu rentu I, jesu ove koje slede.

GLAVA ČETRDESET PRVA

Diferencijalna renta II. — Prvi slučaj:
postojana cena proizvodnje

Ova pretpostavka uključuje da se tržišna cena kao i ranije reguliše kapitalom plasiranim u najlošiju zemlju A.

I. Ako dodatni kapital plasiran ma u kojoj od rentonosnih vrsta zemlje B, C i D, proizvodi samo onoliko koliko isti kapital proizvodi na zemlji A, tj. ako po regulativnoj ceni proizvodnje donosi samo prosečni profit, dakle ne donosi ekstraprofit, onda je dejstvo na rentu jednako nuli. Sve ostaje po starom. To je isto kao kad bi koji mu drago broj ekera kvaliteta A, najgore zemlje, bio dodat do sada obrađivanoj površini.

II. Dodatni kapital donose na svakoj različnoj vrsti zemlje dodatne proizvode, srazmerne njihovoj veličini; tj. veličina proizvodnje raste prema tome kakva je specifična plodnost svake vrste zemlje, srazmerno veličini dodatnog kapitala. Mi smo u glavi XXXIX pošli od sledeće

Tabele I

Vrsta zemlje	Ekera	Kapital	Profit	Troškovi proizvodnje	Proizvod kvartera	Prodajna cena	Prinos	Renta kvartera	Stopa ekstraprofita (u %)
		£	£	£	£	£	£	£	
A	1	2½	½	3	1	3	3	0	0
B	1	2½	½	3	2	3	6	1	3
C	1	2½	½	3	3	3	9	2	6
D	1	2½	½	3	4	3	12	3	9
Svega	4	10		12	10		30	6	18

Ova se sad preobražava u

Tabelu II

Vrsta zemlje	Ekera	Kapital	Profit	Troškovi proizvodnje	Proizvod kvartera	Prodajna cena	Prinos	Renta kvartera	Stopa ekstraprofita (u %)
		£	£	£	£	£	£	£	
A	1	2½ + 2½ = 5	1	6	2	3	6	0	0
B	1	2½ + 2½ = 5	1	6	4	3	12	2	6
C	1	2½ + 2½ = 5	1	6	6	3	18	4	12
D	1	2½ + 2½ = 5	1	6	8	3	24	6	18
Svega	4	20		20			60	12	36

Ovde nije potrebno da se, kao što je u tabeli, plasman kapitala udvostruči u svima vrstama zemlje. Zakon je isti čim se u ma kojoj ili u više rentonosnih vrsta zemlje primeni dodatni kapital ma u kojoj srazmeri. Ono što je potrebno jeste samo to da se u svakoj vrsti zemlje proizvodnja uveća u istom odnosu kao i kapital. Tu se renta penje samo usled uvećanog plasmana kapitala u zemlju i srazmerno tom uvećanju kapitala. Ovo uvećanje proizvoda i rente usled uvećanog plasmana kapitala i srazmerno njemu potpuno je isto što se tiče količine proizvoda i rente kao kad bi se uvećala obrađena površina rentonosnih polja jednakog boniteta i bila podvrgнутa kulturi sa jednakim plasmanom kapitala kao ranije na istim vrstama zemlje. Na primer, u slučaju tabele II, rezultat bi ostao isti kad bi se dodatni kapital od $2\frac{1}{2}\text{£}$ po ekeru plasirao na po jedan drugi eker vrste zemjišta B, C i D.

Ova pretpostavka, sem toga, ne zahteva neku plođniju primenu kapitala, već samo primenu veće količine kapitala na istoj površini sa istim uspehom kao ranije.

Tu svi proporcionalni odnosi ostaju isti. Razume se, ukoliko se ne posmatraju proporcionalne diferencije, nego one čisto aritmetičke, može se promeniti diferencijalna renta na različnim vrstama zemlje. Uzmimo npr. da je dodatni kapital plasiran samo u B i D. Onda je razlika između D i A = 7 kvartera, ranije = 3; između B i A = 3 kvartera, ranije = 1; između C i B = -1, ranije = +1 itd. Ali ova aritmetička diferecija koja je odlučujuća kod diferencijalne rente I, ukoliko se u njoj izražava razlika u proizvodnosti pri jednakom plasmanu kapitala, ovde je sasvim indiferentna, pošto je samo posledica razlike u uvećanom ili neuvećanom plasmanu kapitala, pri nepromjenjenoj diferenciji za svaki jednak deo kapitala na različitim komadima zemlje.

III. Dodatni kapitali donose suvišak u proizvodu i stoga stvaraju ekstraprofite, ali sa opadajućom stopom, ne u srazmeri prema svom uvećanju.

Tabela III

Vrsta zemlje	Ekera	Kapital £	Profit £	Troškovi proizvodnje £	Proizvod kvartera	Prodaja na cenu £	Prinos £	Renta kuart. £	Stopa ekstraprofita (u %)
A	1	$2\frac{1}{2} + \frac{1}{2} = 3$	$\frac{1}{2}$	3	1	3	3	0	0
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$2 + 1\frac{1}{2} = 3\frac{1}{2}$	3	$10\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$3 + 2 = 5$	3	15	3	9
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$4 + 3\frac{1}{2} = 7\frac{1}{2}$	3	$22\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{2}$	$16\frac{1}{2}$
Svega		$17\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	21	17	51	10	30	330

Pri ovoj trećoj pretpostavci opet je svejedno da li se dodatni drugi plasmani kapitala razdeljuju ravnomerno ili neravnomerno na različite vrste zemlje; da li se opadanje proizvodnje ekstraprofita vrši u jednakim ili nejednakim odnosima; da li dodatni plasmani kapitala dolaze svi na istu rentonosnu vrstu zemlje ili se, ravnomerno ili neravnomerno, razdeljuju na rentonosne zemlje različitog boniteta. Sve su ove okolnosti indiferentne za zakon koji imamo da izložimo. Jedina prepo-

stavka jeste da dodatni plasmani kapitala u kojoj bilo rentonosnoj vrsti zemlje donose ekstraprofit, ali u opadajućoj srazmeri prema meri uvećanja kapitala. Granice ovog opadanja kreću se u primerima postavljene tabele između 4 kvartera = 12 £, proizvoda prvog plasmana kapitala u najbolju zemlju D i jednog kvartera = 3 £, proizvoda istog plasmana kapitala u najlošiju zemlju A. Proizvod najbolje zemlje s plasiranjem kapitala I sačinjava maksimalnu granicu, a proizvod najlošije zemlje A, koja ne nosi rentu i ne daje ekstraprofit, uz jednak plasman kapitala, sačinjava minimalnu granicu proizvoda koji sucesivni plasmani kapitala u kojoj god bilo vrsti zemlje koja donosi ekstraprofit daju pri opadajućoj proizvodnosti sucesivnih plasmana kapitala. Kao što pretpostavka II odgovara tome da se od boljih vrsta zemlje novi komadi jednakе kakvoće dodaju obrađenoj površini, da se uvećava količina ma koje obradivane vrste zemlje, tako pretpostavka III odgovara tome da se obrađuju dodatni komadi zemlje čiji se različni stepeni plodnosti razdeljuju između D i A, između komada najbolje i najlošije zemlje. Ako se sucesivni plasmani kapitala vrše isključivo na zemljištu D, oni mogu obuhvatiti diferencije koje postoje između D i A, zatim diferencije između D i C, kao god između D i B. Ako se sve vrše na zemlji C, onda samo diferencije između C i A, odnosno B; ako na B, onda samo diferencije između B i A.

Zakon, pak, glasi: renta na svima ovim vrstama zemlje raste apsolutno, mada ne i u srazmeri prema dodatno plasiranom kapitalu.

Stopa ekstraprofita, ako se posmatra kako dodatni kapital tako i celokupni kapital plasiran u zemlju, smanjuje se; ali se absolutna veličina ekstraprofita uvećava; sasvim kao što je smanjenje profitne stope kapitala uopšte većinom spojeno sa uvećanjem apsolutne mase profita. Tako je prosečni ekstraprofit plasmana kapitala na B = 90% na kapital, dok je kod prvog plasmana kapitala bio = 120%. Ali se uvećava celokupni ekstraprofit, od 1 kvartera na $1\frac{1}{2}$ kvarter, i od 3 £ na $4\frac{1}{2}$. Celokupna renta, posmatrana za sebe — a ne u odnosu na udvostručenu veličinu predujmljenog kapitala — apsolutno se popela. Diferencije među rentama različitih vrsta zemlje i njihov međusobni odnos mogu se ovde i izmeniti; ali je ova promena u diferenciji ovde posledica a ne uzrok uvećavanja rente jedne prema drugoj.

IV. Slučaj gde dodatni plasmani kapitala u bolje vrste zemlje stvaraju veći proizvod nego prvobitni plasmani ne iziskuje neku dalju analizu. Po sebi se razume da se pod tom pretpostavkom penju rente po ekeru, i to u većoj srazmeri nego dodatni kapital, ma u koju vrstu zemlje da je on bio plasiran. U tome je slučaju dodatni plasman kapitala spojen s melioracijom. Tu je uključen slučaj kad dodatak manje količine kapitala proizvodi isto i veće dejstvo nego ranije dodatak veće količine kapitala. Ovaj slučaj nije potpuno identičan s ranijim, i to je razlika koja je važna kod svih plasmana kapitala. Kad npr. 100 daje profit od 10, a 200, primenjenih u nekom određenom obliku, profit od 40, onda se profit popeo od 10% na 20%, i utoliko je to isto kao kad

50, primenjenih u efikasnijem obliku, daju profit od 10 umesto od 5. Mi ovde pretpostavljamo da je profit vezan s proporcionalnim uvećanjem proizvoda. Ali je razlika u tome što u jednom slučaju ja moram da udvostručim kapital, dok u drugom, naprotiv, postižem dvostruki učinak s dosadašnjim kapitalom. Nikako nije jedno isto da li ja 1) s polovinom manje živog i opredmećenog rada postižem isti proizvod kao ranije, ili 2) sa istim radom dvaput veći proizvod nego ranije ili 3) s dvostrukim radom četiri puta veći proizvod nego ranije. U prvom slučaju oslobađa se rad — u život ili opredmećenom obliku — te se može primeniti na nekoj drugoj strani; uvećava se moć raspolažanja nad radom i kapitalom. Oslobodavanje kapitala (i rada) po sebi je uvećavanje bogatstva; ono ima potpuno isti učinak kao da je ovaj dodatni kapital postignut akumulacijom, ali prišteđuje rad akumulacije.

Uzmimo da je neki kapital od 100 proizveo proizvod od 10 metara. U tih 100 neka su uključeni kako postojani kapital tako i živi rad i profit. Tako metar staje 10. Ako sad sa istim kapitalom od 100 mogu proizvesti 20 metara, onda metar staje 5. Ako, naprotiv, mogu s 50 kapitala proizvesti 10 metara, onda metar opet staje 5, a oslobodava se kapital od 50, ukoliko je stara ponuda robe dovoljna. Ako moram plasirati kapitala 200 da bih proizveo 40 metara, metar i opet staje 5. Određivanje vrednosti, isto kao i cene, ne dopušta da se ovde opazi neka razlika, kao god ni masa proizvoda koja je srazmerna predujmu kapitala. Ali u prvom se slučaju oslobodava kapital; u drugom se slučaju prišteđuje dodatni kapital, ukoliko bi eventualno bila potrebna dvostruka proizvodnja; u trećem slučaju može se uvećani proizvod dobiti samo uvećavanjem predujmljenog kapitala, mada ne u istoj srazmeri kao kad bi stara proizvodna snaga morala lifierovati uvećani proizvod. (Ovo spada u odeljak I.)

Posmatrano sa stanovišta kapitalističke proizvodnje, ne s obzirom na dizanje viška vrednosti, nego na spuštanje cene koštanja — a ušteda troškova i u elementu koji stvara vrednost, radu, čini ovu uslugu kapitalisti i obrazuje mu profit dokle god regulativna cena proizvodnje ostaje ista — primena postojanog kapitala uvek je jeftinija od primene promenljivoga. Ovo ima stvarno za pretpostavku razvoj kredita i obilnost zajmovnog kapitala kakvi odgovaraju kapitalističkom načinu proizvodnje. Na jednoj strani primenjujem 100£ dodatnog postojanog kapitala u toku godine, ako su 100£ proizvod 5 radnika; na drugoj 100£ promenljivog kapitala. Ako je stopa viška vrednosti = 100%, onda je vrednost koju su 5 radnika stvorili = 200£; nasuprot tome je vrednost od 100£ postojanog kapitala = 100£, a kao kapital možda = 105£, ako je kamatna stopa = 5%. Iste novčane sume, prema tome da li se proizvodnji preduimaju kao veličine vrednosti postojanog ili promenljivog kapitala, izražavaju veoma različite vrednosti kad ih posmatramo u njihovom proizvodu. Što se zatim tiče koštanja roba sa stanovišta kapitaliste, postoji još i ta razlika da od 100£ postojanog kapitala, ukoliko je ovaj plasiran u stalni kapital, u vrednost robe ulazi samo

rabaćenje, dok se 100£ za najamninu moraju u njoj potpuno reprodukovati.

Kod koloniste i uopšte samostalnog sitnog proizvođača, koji kapitalom ne može raspolagati nikako ili samo uz visoke kamate, onaj deo proizvoda koji zastupa najamninu jeste njegov dohodak, dok za kapitalistu on predstavlja predujam kapitala. Stoga prvi smatra ovaj utrošak rada kao neizbežan preduslov za prinos rada, o kome se u prvom redu radi. A što se tiče njegovog suviška rada, po odbitku onog potrebnog rada, on se u svakom slučaju ostvaruje u suvišku proizvoda; i čim on to može prodati, ili čak i sam upotrebiti, gleda on na to kao na nešto što ga ništa nije stalo, jer ga nije stalo opredmećenog rada. Kao otuđivanje bogatstva njemu važi jedino trošenje opredmećenog rada. Naravno da on gleda da proda po što je moguće višoj ceni; ali mu čak i prodaja ispod vrednosti i ispod kapitalističke cene proizvodnje još uvek važi kao profit, ukoliko taj profit nije anticipiran zaduženjem, hipotekom itd. Za kapitalistu je, naprotiv, izdatak promenljivog kao i postojanog kapitala predujam kapitala. Relativno veći predujam ovog poslednjeg smanjuje pod inače nepromenjenim okolnostima cenu koštanja, kao stvarno i vrednost roba. I stoga, mada profit potiče samo iz viška rada, dakle samo iz primene promenljivog kapitala, može pojedinačnom kapitalisti ipak tako izgledati da je živi rad najskuplji elemenat njegovih troškova proizvodnje, koji najviše treba svesti na minimum. Ovo je samo kapitalistički izpačen oblik onoga što je tačno, da srazmerno veća primena minulog rada, u poređenju sa živim, znači uvećanu proizvodnost društvenog rada i veće društveno bogatstvo. Sa stanovišta konkurenциje sve je ovako netačno i sve se tako pokazuje kao da stoji na glavi.

Pri pretpostavci nepromenjenih cena proizvodnje mogu se dodatni plasmani kapitala praviti s nepromenjenom, rastućom ili opadajućom proizvodnošću na boljim zemljama, tj. na svima od B naviše. Na samom A bilo bi to pod našom pretpostavkom mogućno samo ili pri nepromjenenoj proizvodnosti, kad zemlja i dalje kao i ranije ne nosi rentu, ili i kad se proizvodnost uveća; onda bi jedan deo kapitala plasiranog u zemlju A nosio rentu, a drugi ne. Ali bi to bilo nemogućno ako se za A pretpostavi da proizvodnost opada, jer cena proizvodnje ne bi ostala postojana, već bi rasla. Ali pod svima ovim okolnostima, tj. bilo da je višak proizvoda koji oni donose srazmeran njihovoj veličini, ili je iznad, ili ispod te proporcije — dakle, da li stopa ekstraprofita kapitala, kad ovaj raste, ostaje postojana, ili se penje, ili pada — raste višak proizvoda i njemu odgovarajući ekstraprofit po ekeru, dakle eventualno i renta, žitna i novčana. Uvećanje same mase ekstraprofita, odnosno rente, računajući po ekeru, tj. uvećanje mase računato na neku nepromenjenu jedinicu, dakle ovde na neku određenu količinu zemlje, eker ili hektar, izražava se kao rastuća proporcija. Stoga visina rente, računata po ekeru, raste pod ovim okolnostima prosto usled uvećanja kapitala plasiranog u zemlju. I to

se događa pri nepromenjenim cenama proizvodnje i bez obzira na to da li proizvodnost dodatnog kapitala ostaje jednaka, da li se smanjuje ili uvećava. Poslednje okolnosti modifikuju obim u kome se uvećava visina rente po ekeru, ali ne samu činjenicu toga uvećanja. Ovo je pojava koja je svojstvena diferencijalnoj renti II, i kojom se ona razlikuje od diferencijalne rente I. Da dodatni kapitali nisu bili plasirani vremenski jedan za drugim u istu zemlju, već prostorno naporedo u novu dodatnu zemlju odgovarajućeg kvaliteta, uvećala bi se masa rentalna i, kao što je ranije pokazano, prosečna renta celokupne obrađene površine, ali ne i visina rente po ekeru. Pri nepromenjenom rezultatu, ukoliko u obzir dolaze masa i vrednost celokupne proizvodnje i viška proizvoda, koncentracija kapitala na užoj površini zemlje razvija visinu rente po ekeru, dok pod istim okolnostima njegovo rasturanje na neku veću površinu, pri inače nepromenjenim okolnostima, ne postiže ovo dejstvo. Ali što se kapitalistički način proizvodnje više razvija, to se više razvija i koncentracija kapitala na istoj površini zemlje, dakle to se više penje renta, računata po ekeru. Stoga bi u dvema državama gde bi cene proizvodnje bile identične, gde bi identične bile diferencije vrsta zemlje i gde bi bila plasirana ista masa kapitala, ali u jednoj više u obliku sukcesivnih plasmana na ograničenoj površini zemlje, a u drugoj više u obliku koordiniranih plasmana na široj površini, renta bila po ekeru, a stoga i cena zemlje, viša u prvoj, a niža u drugoj državi, mada bi masa rente ostala ista u obema državama. Razlika u visini rente ne bi se ovde, dakle, mogla objašnjavati niti polazeći od razlike u prirodnoj plodnosti vrsta zemlje, niti od količine primjenjenog rada, nego isključivo različitim načinom plasiranja kapitala.

Kad ovde govorimo o višku proizvoda [Surplusprodukt], onda pod tim treba uvek razumevati onaj alikvotni deo proizvoda u kome se predstavlja ekstraprofit [Surplusprofit]. Inače mi pod viškom proizvoda [Mehrprodukt ili Surplusprodukt] razumemo onaj deo proizvoda u kome se predstavlja celokupni višak vrednosti, ili u pojedinačnim slučajevima i onaj deo proizvoda u kome se predstavlja prosečni profit. Specifično značenje koje ta reč dobija kod rentonosnog kapitala daje povoda nesporazumima, kao što je ranije pokazano.

GLAVA ČETRDESET DRUGA

Diferencijalna renta II. — Drugi slučaj: padajuća cena proizvodnje

Cena proizvodnje može pasti kad se dodatni plasmani kapitala izvrše s nepromenjenom, padajućom ili rastućom stopom proizvodnosti.

I. Kad proizvodnost dodatnog plasmana kapitala ostaje jednaka

Ovo, dakle, ima za pretpostavku da na različitim vrstama zemlje, odgovarajući kvalitetu svake vrste, proizvod raste u istoj meri kao kapital koji je u njih plasiran. Ako se diferencije među vrstama zemlje ne menjaju, ovo onda uključuje uvećanje viška proizvoda srazmerno uvećanju plasmana kapitala. Ovaj slučaj, dakle, isključuje svaki višak plasmana kapitala, višak koji bi pogodao diferencijalnu rentu, na zemlju A. Kod ovoga je stopa ekstraprofita = 0; ona, dakle, ostaje = 0, pošto je pretpostavljeno da proizvodna snaga dodatnog kapitala, a stoga i stopa ekstraprofita, ostaju postojane.

Ali regulativna cena proizvodnje može pod tim pretpostavkama pasti samo zato što umesto cene proizvodnje zemlje A postaje regulativna cena proizvodnje prve bolje zemlje B, ili ma koje zemlje bolje od A; što se, dakle, kapital povlači sa A, ili i sa A i B, kad bi cena proizvodnje zemlje C postala regulativnom, dakle što bi svaka slabija zemlja ispala iz konkurenциje onih vrsta zemlje pod kulturom pšenice. Uslov za ovo, pod datim pretpostavkama, jeste da dodatni proizvod dodatnih plasmana kapitala zadovoljava potrebu, dakle da proizvodnja slabije zemlje A itd. postane suvišna za stvaranje ponude.

Uzmimo, dakle, npr. tabelu II, ali tako da umesto 20 kvartera potrebu zadovoljavaju 18. A bi otpalo; B, a s njim i cena proizvodnje od 30 šilinga po kvarteru, postalo bi regulativnim. U tom slučaju diferencijalna renta uzima sledeći oblik:

Tabela IV

Vrsta zemlje	Ekera	Kapital £	Profit £	Troškovi proizvodnje £	Proizvod kvartera	Prodajna cena po kvarteru £	Prinos £	Renta žitna kvartera £	Renta novčana £	Stopa ekstraprofita (%)
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60
D	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	120
Svega	3	15	3	18	18		27	6	9	

Dakle bi celokupna renta, u poređenju s tabelom II, pala od 36£ na 9, a u žitu od 12 kvartera na 6, celokupna proizvodnja samo za 2 kvartera, od 20 na 18. Stopa ekstraprofita, računata na kapital, pala bi na trećinu, od 180 na 60%. Padanju cene proizvodnje ovde dakle odgovara opadanje žitne i novčane rente.

U poređenju s tabelom I smanjuje se samo novčana renta; žitna renta oba puta iznosi 6 kvartera; samo što su ove u jednom slučaju =18£, u drugom=9£. Za zemlju C ostala je žitna renta ista naspram tabele I. Doista se time što je dodatna proizvodnja zemlje A, postignuta putem jednoobraznog dejstva dodatnog kapitala, izbačena s tržišta, i time zemlja A isključena kao konkurentska agent proizvodnje, obrazovala jedna nova diferencijalna renta I, gde bolja zemlja B igra istu ulogu koju ranije lošija vrsta zemlje A. Ovim, s jedne strane, otpada renta zemlje B; s druge strane, prema pretpostavci, plasiranje dodatnog kapitala nije ništa izmenilo u diferencijama između B, C i D. Stoga pada onaj deo proizvoda koji se pretvara u rentu.

Da je gornji rezultat — zadovoljavanje tražnje sa isključenjem vrste zemlje A — postignut time što je u zemlje C ili D, ili u obe, plasiran više no dvostruki kapital, onda bi stvar izašla drugčije. Na primer, ako se treći plasman kapitala učini na C:

Tabela IVa

Vrsta zemlje	Ekera	Kapital £	Profit £	Troškovi proizvodnje £	Proizvod na cena kvartera £	Prodajna cena na kvarteru £	Prinos £	Renta žitna kvartera £	Renta novčana £	Stopa ekstraprofita (%)
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	7½	1½	9	9	1½	13½	3	4½	60
D	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	120
Svega		17½	3½	21	21		31½	7	10½	

Tu se, na zemlji C, u poređenju s tabelom IV, proizvod popeo od 6 kvartera na 9, višak proizvoda od 2 kvartera na 3, novčana renta od 3£ na 4½£. Naspram tabele II, gde je novčana renta 12£, i tabele I, gde je bila 6£, renta je naprotiv pala. Celokupni rental u žitu=7 kvartera pao je naspram tabele II (12 kvartera),

popeo se naspram tabele I (6 kvartera); u novcu ($10\frac{1}{2}\text{£}$) pao je u poređenju sa obema (18£ i 36£).

Da je treći plasman kapitala od $2\frac{1}{2}\text{£}$ upotrebljen na zemlju B, to bi, doduše, izmenilo masu proizvodnje, ali ne bi taklo rentu, pošto za sukcesivne plasmane kapitala nije pretpostavljeno da izazivaju kakvu diferenciju na istoj vrsti-zemlje, a zemlja B ne donosi rentu.

Ako, naprotiv, uzmememo da je treći plasman kapitala izvršen na D umesto na C, onda imamo:

Tabela IVb

Vrsta zemlje	Ekera	Kapital	Profit	Troškovi proizvodnje	Proizvod	Prodaja na cenu	Prinos	Renta žitna kvartera	Renta novčana	Stopa ekstra-profita (u %)
		£	£	£	kvartera	£	£	£	£	
B	1	5	1	6	4	$1\frac{1}{2}$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	$1\frac{1}{2}$	9	2	3	60
D	1	$7\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	9	12	$1\frac{1}{2}$	18	6	9	120
Svega	3	$17\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	21	22	,	33	8	12	

Ovde je celokupni proizvod 22 kvartera, više no dvaput veći od proizvoda s tabele I, mada je predujmljeni kapital samo $17\frac{1}{2}\text{£}$ prema 10£ , dakle ni dvaput veći. Zatim je celokupni proizvod za 2 kvartera veći no u tabeli II, mada je u ovoj poslednjoj predujmljeni kapital veći, naime 20£ .

Na zemlji D porasla je žitna renta naspram tabele I od 3 kvartera na 6, dok je novčana renta sa 9£ ostala ista. Naspram tabele II, ostala je žitna renta zemlje D ista, 6 kvartera, ali je novčana renta pala od 18£ na 9£ .

Ako se posmatraju celokupne rente, žitna renta tabele IVb jeste = 8 kvartera, veća od I = 6 kvartera, i od IVa = 7 kvartera; a, naprotiv, manja je od rente iz II = 12 kvartera. Novčana renta iz IVb = 12£ veća je od rente iz IVa = $10\frac{1}{2}\text{£}$, a manja od rente iz tabele I = 18£ i iz tabele II = 36£ .

Da bi uz otpadanje rente na B pod uslovima tabele IVb celokupni rental bio jednak onome iz tabele I, moramo imati viška proizvoda još za 6£ , dakle 4 kv. po $1\frac{1}{2}\text{£}$, kolika je nova cena proizvodnje. Onda imamo opet celokupni rental od 18£ kao u tabeli I. Veličina dodatnog kapitala koji je za ovo potreban biće različita prema tome da li ga plasiramo na C ili D, ili ga razdelimo među obadva.

Kod C, 5£ kapitala donose 2 kvartera viška proizvoda, dakle će 10£ dodatnog kapitala dati 4 kvartera dodatnog viška proizvoda. Kod D bi 5£ dodatka bilo dovoljno da se proizvedu 4 kvartera dodatne žitne rente, pod pretpostavkom, na kojoj ovde stojimo, da proizvodnost dodatnih plasmana kapitala ostane ista. Po tome bismo dobili sledeće pregledе:

Tabela IVc

Vrsta zemlje	Ekera	Troškovi proizvodnje				Prodajna cena kvartera	Prinos	žitna renta kvartera	Renta novčana	Stopa ekstra profita (u %)
		Kapital	Profit	£	£					
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	15	3	18	18	1½	27	6	9	60
D	1	7½	1½	9	12	1½	18	6	9	120
Svega	3	27½	5½	33	34		51	12	18	

Tabela IVd

Vrsta zemlje	Ekera	Troškovi proizvodnje				Prodajna cena kvartera	Prinos	žitna renta kvartera	Renta novčana	Stopa ekstra profita (u %)
		Kapital	Profit	£	£					
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60
D	1	12½	2½	15	20	1½	30	10	15	120
Svega	3	22½	4½	27	30		45	12	18	

Celokupni novčani rental bio bi upravo polovina od onoga što je bio na tabeli II, gde su dodatni kapitali bili plasirani uz nepromenjene cene proizvodnje.

Najvažnije je uporediti gornje tabele s tabelom I.

Nalazimo da je pri padu cene proizvodnje za polovicu, od 60 šilinga na 30 šilinga po kvarteru, celokupni novčani rental ostao isti, =18 £, i da se saobrazno tome žitna renta udvostručila, naime od 6 kvartera na 12. Na B je renta otpala; na C se novčana renta popela za polovicu u IVc, ali je pala za polovicu u IVd; na D je ostala ista =9 £ u IVc, a popela se od 9 £ na 15 £ u IVd. Proizvodnja se popela od 10 kvartera na 34 u IVc, a na 30 kvartera u IVd; profit od 2 £ na 5½ u IVc, a na 4½ u IVd. Celokupni plasman kapitala popeo se u jednom slučaju od 10 £ na 27½ £, u drugome od 10 na 22½ £, dakle oba puta više no dvostruko. Rentna stopa, renta računata na predujmljeni kapital, svugde je u svima tabelama od IV do IVd jednaka za svaku vrstu zemlje, što je bilo već uključeno u tome što je stopa proizvodnosti oba sukcesivna plasmana kapitala u svakoj vrsti zemlje bila uzeta kao nepromenjena. Ali je ona naspram tabele I pala za prosek svih vrsta zemlje, kao i za svaku posebno. Ona je u I bila=180% prosečno, ona je u

$$\text{IVc} = \frac{18}{27\frac{1}{2}} \times 100 = 65\frac{5}{11}\%, \text{ a u IVd} = \frac{18}{22\frac{1}{2}} \times 100 = 80\%. \text{ Prosečna}$$

novčana renta po ekeru popela se. Ona je ranije, u I, na sva 4 ekera bila prosečno 4½ £ po ekeru, a sada je, u IVc i d, na 3 ekera 6 £ po ekeru. Njen prosek na rentonosnoj zemlji bio je ranije 6 £, a sad je 9 £ po ekeru. Dakle, popela se novčana vrednost rente po ekeru i sada predstavlja dvaput veći žitni proizvod nego ranije; ali su 12 kvartera

žitne rente sada manje od jedne polovine od celokupnog proizvoda koji iznosi 34 odnosno 30 kvartera, dok u tabeli I 6 kvartera čine $\frac{3}{4}$ celokupnog proizvoda od 10 kvartera. Dakle, mada je renta, posmatrana kao alikvotni deo celokupnog proizvoda, pala, a isto tako kad se računa na predujmljeni kapital, ipak se njena novčana vrednost, računata po ekeru, popela, a njena vrednost u proizvodu još više. Ako uzmemo zemlju D u tabeli IVd, onda su ovde troškovi proizvodnje = 15£, od čega je predujmljeni kapital = $12\frac{1}{2}\text{£}$. Novčana je renta = 15£. U tabeli I bili su na istoj zemlji D troškovi proizvodnje = 3£, predujmljeni kapital = $2\frac{1}{2}\text{£}$, novčana renta = 9£, dakle ova poslednja triput veća od troškova proizvodnje, a skoro četiri puta veća od kapitala. U tabeli IVd novčana renta je za D 15£, tačno jednaka troškovima proizvodnje, a samo za $\frac{1}{4}$ veća od kapitala. Ipak je novčana renta po ekeru veća za $\frac{2}{3}$, 15£ umesto 9£. U I je žitna renta od 3 kvartera = $\frac{3}{4}$ celokupnog proizvoda od 4 kvartera; u IVd ona je, sa 10 kvartera, polovina celog proizvoda (20 kvartera) sa jednog ekera zemlje D. Ovo pokazuje kako novčana i žitna vrednost rente po ekeru može da se popne, mada sačinjava manji alikvotni deo celokupnog prinosa i mada je pala u odnosu prema predujmljenom kapitalu.

Vrednost celokupnog proizvoda u I jeste = 30£; renta = 18£, preko polovine od onoga. Vrednost celokupnog proizvoda od IVd jeste = 45£, od čega je 18£ renta, manje od polovine.

A sad, razlog što uprkos padu cene od $1\frac{1}{2}\text{£}$ po kvarteru, dakle za 50%, i uprkos smanjenju konkurentske zemlje od 4 ekera na 3, celokupna novčana renta ostaje jednak, a žitna se renta udvostručava, dok se žitna renta i novčana renta, računate po ekeru, penju, leži u tome što se proizvodi više kvartera viška proizvoda. Cena žita pada za 50%, višak proizvoda raste za 100%. Ali, da bi se postigao taj rezultat, mora se celokupna proizvodnja pod našim uslovima utrostručiti, a plasman kapitala na boljim položajima zemlje više no udvostručiti. U kojoj srazmeri mora rasti ovaj poslednji, zavisi u prvom redu od toga kako se dodatni plasman kapitala razdeljuje među bolje i najbolje vrste zemlje, stalno pod pretpostavkom da proizvodnost kapitala raste na svakoj vrsti zemlje srazmerno njegovoj veličini.

Da je pad cene proizvodnje manji, bilo bi potrebno manje dodatnog kapitala da se proizvede ista novčana renta. Da je ponuda, koja je potrebna da bi se zemlja A izbacila iz obrađivanja — a ovo zavisi ne samo od proizvoda po ekeru zemlje A nego i od srazmernog udela što ga A zauzima u celoj obrađenoj površini — da je, dakle, ponuda, koja je za ovo potrebna, veća, pa dakle i zahtevana masa dodatnog kapitala na zemlji boljoj od A, onda bi pri inače nepromenjenim okolnostima novčana i žitna renta još više porasle, mada bi obe otpale na zemlji B.

Da je kapital A, koji otpada, bio = 5£, onda bi za taj slučaj imalo da se uporede tabele II i IVd. Celokupni proizvod porastao bi od

20 na 30 kvartera. Novčana renta iznosila bi samo polovinu, 18£ umesto 36£, žitna renta bila bi ista=12 kvartera.

Kad bi se na D mogao proizvesti celokupan proizvod od 44 kvartera=66 £ s kapitalom od $27\frac{1}{2}$ £ — saobrazno starom stavu za D, od 4 kvartera na $2\frac{1}{2}$ £ kapitala — onda bi celokupni rental opet došao na visinu iz tabele II, i tabela bi stajala ovako:

Vrsta zemlje	Kapital £	Proizvod kvartera	Žitna renta kvartera	Novčana renta £
B	5	4	0	0
C	5	6	2	3
D	$27\frac{1}{2}$	44	22	33
Svega	$37\frac{1}{2}$	54	24	36

Celokupna proizvodnja bila bi 54 kvartera naspram 20 kvartera u tabeli II, a novčana bi renta bila ista, = 36£. Ali bi celokupni kapital bio $37\frac{1}{2}$ £, dok je kod tabele II bio=20. Celokupni predujmljeni kapital gotovo bi se udvostručio, dok bi se proizvodnja gotovo utrostručila; žitna bi se renta udvostručila, novčana bi ostala ista. Dakle, ako cena padne usled plasiranja dodatnog novčanog kapitala, pri neepromenjenoj proizvodnosti, u bolje rentonosne vrste zemlje, dakle na sve iznad A, onda celokupni kapital ima tendenciju da ne raste u istoj srazmeri kao proizvodnja i žitna renta; tako da se porastom žitne rente opet može da izravna manjak koji u novčanoj renti nastaje usled padanja cene. Isti se zakon pokazuje i u tome što predujmljeni kapital mora da bude veći prema tome da li se primenjuje više na C nego na D, na zemlju koja nosi manje rente nego na zemlju koja nosi više rente. On je jednostavno u ovome: da bi novčana renta ostala ista ili se popela, mora se proizvoditi neka određena dodatna količina viška proizvoda, a ovo traži utoliko manje kapitala ukoliko je veća plodnost polja koja pružaju višak proizvoda. Kad bi diferencija između B i C, C i D, bila još veća, trebalo bi još manje dodatnog kapitala. Određena srazmara zavisi 1) od srazmere u kojoj pada cena, dakle od diferencije između B, koje je sada bezrentno, i A, koje je ranije bilo bezrentna zemlja; 2) od srazmere diferencija između boljih vrsta zemlje od B naviše; 3) od mase novoplasiranog dodatnog kapitala, i 4) od njegove raspodele na različne kvalitete zemlje.

Vidi se, doista, da ovaj zakon izražava samo ono što je već izloženo kod prvog slučaja: da se, kad je data cena proizvodnje, pa ma kolika bila po veličini, renta može penjati usled dodatnog plasiranja kapitala. Jer je usled izbacivanja vrste zemlje A sada data nova diferencijalna renta I sa B kao sada najlošijom zemljom, i sa $1\frac{1}{2}$ £ po kvarteru kao novom cenom proizvodnje. Ovo važi za tabelu IV, kao god i za tabelu II. To je isti zakon, samo što je za polaznu tačku uzeta zemlja B mesto A, a cena proizvodnje od $1\frac{1}{2}$ £ mesto od 3 £.

Ovde ima ovo važnosti samo u sledećem: ukoliko je bilo potrebno toliko i toliko dodatnog kapitala da bi se kapital A povukao

sa zemlje i da se ponuda zadovolji bez njega, pokazuje se da to može biti praćeno nepromjenjenom, rastućom ili padajućom rentom po ekeru, ako ne na svima poljima, ono ipak na nekim, kao i za prosek obrađenih polja. Videli smo da se žitna i novčana renta ne drže jednako. Međutim, samo je tradicija što žitna renta uopšte igra neku ulogu u ekonomiji. Isto bi se tako dobro moglo dokazati da npr. neki fabrikant sa 5£ svog profita može da kupi mnogo više od svoje sopstvene pređe nego ranije sa 10£ profita. Ali ovo svakako pokazuje da gospoda zemljovlasnici, kad su u isto vreme i posednici ili sudeonici manufaktura, fabrikanti šećera, rakije itd. mogu, pri padanju novčane rente, uvek praviti znatne zarade kao proizvođači svojih sopstvenih sirovina.³⁴

II. Kad pada stopa proizvodnosti dodatnih kapitala

Ovo ne donosi ničeg novog utoliko što i ovde, kao u maločas razmatranom slučaju, cena proizvodnje može da padne samo ako pomoći dodatnih plasmana kapitala, na boljim vrstama zemlje nego što je A, proizvod od A postane izlišan, te se stoga kapital sa A povuče, ili A upotrebi za proizvođenje kakvog drugog proizvoda. Ovaj je slučaj napred iscrpno izložen. Pokazano je da kod njega žitna i novčana renta po ekeru mogu porasti, opasti ili ostati jednake.

Radi lakšeg upoređivanja ponovićemo prvo:

Tabela I

Vrsta zemlje	Ekera	Kapital £	Profit £	Troškovi proizvodnje po kvarteru £	Proizvod - kvartera	Žitna renta kvartera	Novčana renta £	Stopa ekstra-profita (u %)
A	1	2 ½	½	3	1	0	0	0
B	1	2 ½	½	1 ½	2	1	3	120
C	1	2 ½	½	1	3	2	6	240
D	1	2 ½	½	¾	4	3	9	360
Svega	4	10				10	6	180
								Prosek

³⁴ Gornje tabele IVa do IVd morao sam preračunati zbog jedne računske pogreške koja je išla skroz. Doduše, ovo nije pogodalo teoretska gledišta izlagana na osnovu tabela, ali je delimično unelo sasvim monstruozne brojne odnose proizvodnje po ekeru. Ali ni ovi u osnovi ne smetaju. Na svim reljefnim i visinskim profilnim kartama uzima se znatno veći razmer za vertikale nego za horizontale. Ko se ipak oseća uvreden u svom agrarskom srcu, uvek mu je dopušteno da broj ekeru pomnoži kojim god brojem hoće. Može se i u tabeli I umesto 1, 2, 3, 4 kvartera po ekeru staviti 10, 12, 14, 16 bušela (8 = 1 kvarter), pri čemu onda otuda izvedeni brojevi ostalih tabela ostaju u granicama verovatnoće; naći će se da rezultat, odnos uvećanja rente prema uvećanju kapitala, izlazi potpuno na isto. To je urađeno u tabelama koje je izdavač dodao u idućoj glavi. — F. E.

Ako sad uzmemo da je cifra od 16 kvartera koje liferuju B, C i D, sa opadajućom stopom proizvodnosti, dovoljna da bi se A bacilo van kulture, onda se tabela III pretvara u sledeću tabelu:

Tabela V

Vrsta zemlje		Kapital	Profit	Proizvod kvartera	Prodajna cena	Prinos	Žitna renta kvartera	Novčana renta	Stopa ekstra-profita (u %)
	Ekera	£	£		£	£	£	£	
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	$2 + 1\frac{1}{2} = 3\frac{1}{2}$	$1\frac{5}{7}$	6	0	0	0
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	$3 + 2 = 5$	$1\frac{5}{7}$	$8\frac{4}{7}$	$1\frac{1}{2}$	$2\frac{4}{7}$	$51\frac{3}{7}$
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	$4 + 3\frac{1}{2} = 7\frac{1}{2}$	$1\frac{5}{7}$	$12\frac{6}{7}$	4	$6\frac{6}{7}$	$137\frac{1}{7}$
Svega	3	15		16		$27\frac{3}{7}$	$5\frac{1}{2}$	$9\frac{3}{7}$	$94\frac{2}{7}$
									Prosek

Ovde je pri smanjivanju stope proizvodnosti dodatnih kapitala, i s različnim opadanjem na različnim vrstama zemlje, regulativna cena proizvodnje pala od 3 £ na $1\frac{5}{7}\text{ £}$. Plasman kapitala popeo se za polovinu, od 10 £ na 15 £ . Novčana renta pala je skoro za polovinu, od 18 £ na $9\frac{3}{7}\text{ £}$, ali žitna renta samo za $\frac{1}{12}$, od 6 kvartera na $5\frac{1}{2}$. Celokupni proizvod popeo se od 10 na 16, ili za 60%. Žitna renta iznosi nešto preko trećine celokupnog proizvoda. Predujmljeni kapital odnosi se prema novčanoj renti kao $15 : 9\frac{3}{7}$, dok je ranija srazmerna bila $10 : 18$.

III. Kad se penje stopa proizvodnosti dodatnih kapitala

Ovo se od varijante I u početku ove glave, gde cena proizvodnje pada pri nepromenjenoj stopi proizvodnosti, razlikuje samo time što se, ako je za izbacivanje zemlje A potreban neki dat dodatni proizvod, to ovde brže događa.

Kako kod padajuće tako i kod rastuće proizvodnosti dodatnih plasmana kapitala, može to imati nejednako dejstvo, već prema tome kako su plasmani raspodeljeni na različne vrste zemlje. U onoj meri u kojoj ovo različito dejstvo izravnava diferencije ili ih zaoštrava, pašće ili će se popeti diferencijalna renta boljih vrsta zemlje, a s time i celokupni rental, kao što smo već imali slučaj kod diferencijalne rente I. Inače, sve zavisi od veličine zemljišne površine i kapitala koji su sa zemljom A izbačeni, i od relativnog predujma kapitala koji je pri rastućoj proizvodnosti potreban da se liferuje dodatni proizvod koji treba da pokrije tražnju.

Jedini momenat koji zaslužuje truda da se ovde ispita, i koji nas uopšte vraća na istraživanje kako se ovaj diferencijalni profit pretvara u diferencijalnu rentu, jeste ovaj:

Kod prvog slučaja, gde cena proizvodnje ostaje ista, dodatni kapital, koji je eventualno plasiran u zemlju A, indiferentan je za

diferencijalnu rentu kao takvu, pošto zemlja A ni sad ne nosi rentu kao ni ranije, cena njegovog proizvoda ostaje ista i produžuje regulisati tržište.

U drugom slučaju, varijanta I, gde cena proizvodnje pada, pri nepromjenjenoj stopi proizvodnosti, zemlja A nužno otpada, a još više u varijanti II (padanje cene proizvodnje pri padanju stope proizvodnosti), pošto bi inače dodatni kapital na zemlji A morao povisiti cenu proizvodnje. Ali ovde, u varijanti III drugog slučaja, gde cena proizvodnje pada zato što se penje proizvodnost dodatnog kapitala, može ovaj dodatni kapital pod izvesnim okolnostima biti plasiran kako u zemlju A tako i u bolje vrste zemlje.

Uzećemo da neki dodatni kapital od $2\frac{1}{2}\text{£}$, plasiran u A, proizvodi $1\frac{1}{5}$ kvartera umesto 1 kvartera.

Tabela VI

Vrsta zemlje	Kapital Eker	Profit £	Troškovi proizvodnje		Proizvod kvartera £	Prodajna cena £	Prinos £	Renta kvartera £	Stopa ekstra-profita (u %)
			proizvodnje	odnosno					
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1 + 1\frac{1}{5} = 2\frac{1}{5}$	$2\frac{8}{11}$	6	0	0
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$2 + 2\frac{2}{5} = 4\frac{2}{5}$	$2\frac{8}{11}$	12	$2\frac{1}{5}$	6 120
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$3 + 3\frac{3}{5} = 6\frac{3}{5}$	$2\frac{8}{11}$	18	$4\frac{2}{5}$	12 240
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$4 + 4\frac{4}{5} = 8\frac{4}{5}$	$2\frac{8}{11}$	24	$6\frac{3}{5}$	18 360
Svega	4	20	4	24	22		60	$13\frac{1}{5}$	36 240

Ovu tabelu valja uporediti, osim sa osnovnom tabelom I, i sa tabelom II, gde je dvostruki plasman kapitala spojen s postojanom proizvodnošću, srazmerno plasmanu kapitala.

Prema pretpostavci, regulativna cena proizvodnje pada. Kad bi ona ostala postojana, $= 3\text{£}$, onda bi najlošija zemlja A, koja je ranije, pri plasmanu kapitala od samo $2\frac{1}{2}\text{£}$, bila bezrentna, sada nosila rentu a da se u obradivanje ne uvuče neka lošija zemlja; i to time što bi se proizvodnost na njoj uvećala, ali samo za jedan deo kapitala, ne za prvobitni. Prve 3£ troškova proizvodnje donose 1 kquarter; druge donose $1\frac{1}{5}$ kquartera; ali se sad čitav proizvod od $2\frac{1}{5}$ kquartera prodaje po svojoj prosečnoj ceni. Pošto stopa proizvodnosti raste s dodatnim plasmanom kapitala, to ovaj uključuje neku melioraciju. Ova može biti u tome što se uopšte upotrebi više kapitala na jedan eker (više gnojiva, više mehaničkog rada itd.), ili i u tome što uopšte samo sa ovim dodatnim kapitalom postaje moguće da se dođe do kvalitativno drukčijeg, proizvodnijeg plasmana kapitala. U oba slučaja postignut je s predujmom od 5£ kapitala po ekeru proizvod od $2\frac{1}{5}$ kquartera, dok je s plasmanom kapitala koji iznosi polovinu od toga, $2\frac{1}{2}\text{£}$, dobijen proizvod samo od 1 kquartera. Ne uzimajući u obzir prolazne prilike na tržištu, proizvod zemlje A mogao bi se i dalje prodavati po nekoj višoj ceni proizvodnje, umesto po novoj prosečnoj ceni, samo dotle dok bi neka znatna površina klase zemlje A produžila da se obrađuje s kapitalom od samo $2\frac{1}{2}\text{£}$ po ekeru. Ali čim

bi novi odnos od $5\frac{1}{2}$ kapitala po ekeru, a s time i poboljšano privređivanje, postali opšti, morala bi regulativna cena proizvodnje pasti na $2\frac{8}{11}\text{£}$. Otpala bi razlika između ona dva dela kapitala, i onda bi doista jedan eker zemlje A, koji bi bio obradivan samo sa $2\frac{1}{2}\text{£}$, bio obradivan nenormalno, nesaobrazno novim uslovima proizvodnje. To više ne bi bila razlika između prinosa različnih delova kapitala na istom ekeru, nego između dovoljnog i nedovoljnog celokupnog plasmana kapitala po ekeru. Iz ovog se vidi, *prvo*, da nedovoljan kapital u ruci većeg broja zakupaca (mora biti veći broj, jer bi manji broj bio prisiljen samo da prodaje ispod svoje cene proizvodnje) ima potpuno isto dejstvo kao samo diferenciranje vrsta zemlje u silaznoj skali. Lošija vrsta kulture na lošoj zemlji uvećava rentu na boljoj; ona može da stvori rentu čak i na bolje obradivanoj zemlji podjednako loše kakvoće, koju ova inače ne donosi. *Drugo*, vidi se kako se diferencijalna renta, ukoliko potiče iz sukcesivnog plasiranja kapitala na istoj celokupnoj površini, u stvarnosti svodi na prosek, gde se dejstva različnih plasmana kapitala više mogu razaznati i razlikovati, te stoga ne proizvode rentu na najgoroj zemlji, nego 1) prosečnu cenu celokupnog prinosa, recimo za jedan eker zemlje A, čine novom regulativnom cenom, i 2) predstavljaju se kao promena u celokupnoj količini kapitala po ekeru, koja se pod novim uslovima zahteva za dovoljno obradivanje tla, i u kojoj su se, bez mogućnosti da se razlikuju, stopili kako ovi pojedinačni sukcesivni plasmani kapitala tako i njihova respektivna dejstva. Isto je onda i s pojedinačnim diferencijalnim rentama boljih vrsta zemlje. One se u svakome slučaju određuju diferencijom prosečnog proizvoda dotične vrste zemlje, upoređenog s proizvodom najlošije zemlje, pri uvećanom plasmanu kapitala, koji je sad postao normalan.

Nema zemlje koja bi davala ma kakav proizvod bez plasiranja kapitala. Dakle, ni kod proste diferencijalne rente, diferencijalne rente I; kad se tamo kaže da 1 eker od A, zemlje koja reguliše cenu proizvodnje, daje toliki i toliki proizvod po toj i toj ceni, i da bolje vrste zemlje B, C, D daju toliko diferencijalnog proizvoda, a stoga, pri regulativnoj ceni, toliko i toliko novčane rente, onda se uvek pretpostavlja da se primenjuje neki određeni kapital, kapital koji se pod datim uslovima proizvodnje smatra kao normalan. Sasvim kao što se u industriji za svaku poslovnu granu iziskuje određen minimum kapitala da bi se robe mogle izraditi po svojoj ceni proizvodnje.

Kad se, usled sukcesivnog plasmana kapitala, spojenog s poboljšanjima, u istu zemlju, ovaj minimum menja, menja se on malopomo. Dokle god izvestan broj ekera, npr. zemlje A, ne dobije ovaj dodatni obrtni kapital, proizvodi se renta na bolje obradivanim ekerima zemlje A zbog cene proizvodnje koja je ostala postojana, a povišava se renta svih boljih vrsta zemlje, B, C i D. Međutim, čim se nov način rada toliko sproveo da je postao normalan, cena proizvodnje pada; renta boljih polja opet pada, a onaj deo zemlje A koji nema

sadašnji prosek obrtnog kapitala mora prodavati ispod svoje individualne cene proizvodnje, dakle ispod prosečnog profita.

Pri padanju cene proizvodnje ovo i nastupa, čak i pri padanju proizvodnosti dodatnog kapitala, čim usled uvećanog plasmana kapitala bolje vrste zemlje liferuju potrebni celokupni proizvod, te se dakle povuče npr. i obrtni kapital sa A, dakle A više ne konkuriše u proizvodnji ovog određenog proizvoda, npr. pšenice. Ona količina kapitala koja se sada prosečno primenjuje na novoj regulativnoj, boljoj zemlji B, važi sada kao normalna; i kad se govori o različnoj plodnosti zemlje, pretpostavlja se da se primenjuje nova normalna količina kapitala po ekeru.

S druge strane, jasno je da ovaj prosečni plasman kapitala, npr. 8£ po ekeru u Engleskoj pre, a 12£ posle 1848, sačinjava merilo pri zaključivanju zakupnih ugovora. Za zakupnika koji više utroši ne pretvara se ekstraprofit u rentu za vreme trajanja zakupnog ugovora. Da li će se to dogoditi po isteku ugovora, zavisi od konkurencije zakupnika koji su kadri da učine isti ekstrapredujam. Pri tome nije reč o permanentnim melioracijama zemlje, koje pri jednakom ili čak i opadajućem izdatku kapitala produžuju obezbeđivati uvećan proizvod. Ove, mada su proizvod kapitala, imaju dejstvo sasvim kao prirodni diferencijalni bonitet zemlje.

Vidi se, dakle, kako kod diferencijalne rente II dolazi u obzir jedan momenat koji kod diferencijalne rente I kao takve nije bio izložen, pošto ova može i dalje postojati nezavisno od svake promene normalnog plasmana kapitala po ekeru. To, s jedne strane, briše rezultate različnih plasmana kapitala na regulativnoj zemlji A, tako da se njihov proizvod sad ispoljava prosto kao normalni prosečni proizvod po ekeru. S druge strane, to je promena u normalnom minimumu, ili u prosečnoj veličini izdatka kapitala po ekeru, tako da se ova promena predstavlja kao osobina zemlje. Naposletku, to je razlika u načinu pretvaranja ekstraprofita u oblik rente.

Upoređena sa tabelom I i II, pokazuje tabela VI još i to da se žitna renta popela naspram one u I više no dvostruko, a naspram one u II za $1\frac{1}{5}$ kvartera; dok se novčana renta naspram I udvostručila, a naspram II nije izmenila. Ona bi znatno porasla, bilo kad bi (pri inače jednakim pretpostavkama) dodatak kapitala više pao na bolje vrste zemlje, bilo kad bi, s druge strane, dejstvo dodatnog kapitala na A bilo manje, kad bi, dakle, regulativna prosečna cena kvartera zemlje A stajala na većoj visini.

Ako bi uvećanje plodnosti putem dodavanja kapitala različito delovalo na različite vrste zemlje, onda bi to izazvalo promenu njihovih diferencijalnih renti.

U svakom slučaju dokazano je da se pri padanju cene proizvodnje do kojeg dolazi usled uvećanja stope proizvodnosti dodatnog plasmana kapitala — dakle čim ova proizvodnost raste u većoj srazmeri nego predujam kapitala — renta po ekeru, npr. kod dvostrukog plasmana

kapitala, može ne samo udvostručiti nego i više no udvostručiti. Ali ona može i da padne, kad bi usled uvećanja proizvodnosti na zemlji A cena proizvodnje pala mnogo niže.

Ako uzmemo da dodatni plasmani kapitala npr. na B i C nisu uvećali proizvodnost u istoj srazmeri kao na A, tako da se za B i C smanje proporcionalne diferencije, a uvećanje proizvoda ne izravna smanjenje cene, onda bi se, suprotno slučaju tabele II, renta na D popela, a na B i C pala.

Tabela VIa

Vrsta zemlje	Kapital	Profit	Proizvod po ekeru	Prodajna cena	Prinos	Žitna renta	Novčana renta
Eker	£	£	kvartera	£	£	kvartera	£
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$1 + 3 = 4$	$1\frac{1}{2}$	6	0
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$2 + 2\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$6\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$3 + 5 = 8$	$1\frac{1}{2}$	12	4
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$4 + 12 = 16$	$1\frac{1}{2}$	24	12
Svega	4		20		32 $\frac{1}{2}$		16 $\frac{1}{2}$
							24 $\frac{3}{4}$

Naposletku, novčana renta bi se popela kad bi se u bolje zemlje, uz isto proporcionalno uvećanje plodnosti, plasirala veća količina dodatnog kapitala nego na A, ili kad bi dodatni plasmani kapitala u bolje zemlje dejstvovali s rastućom stopom proizvodnosti. U oba slučaja diferencije bi se uvećale.

Novčana renta pada kad melioracija usled dodatnog plasmana kapitala smanji diferencije u celini ili delimično, ako više deluje na A nego na B i C. Ona pada utoliko više ukoliko je manje uvećanje proizvodnosti najboljih zemalja. Od srazmere nejednakosti u dejstvu zavisi da li se žitna renta penje, pada ili ostaje stacionarna.

Novčana renta se penje, a žitna renta takođe, bilo kad se pri nepromenjenoj proporcionalnoj diferenciji u dodatnoj plodnosti različnih vrsta zemlje dodaje više kapitala na rentonosnu zemlju nego na bezrentnu zemlju A, i više na zemlju visoke nego na zemlju niske rente, bilo kad se plodnost, pri jednakom dodatnom kapitalu, više uvećava na boljoj i najboljoj zemlji nego na A, a to srazmerno tome kako je ovo uvećanje plodnosti više u višim klasama zemlje nego u nižim.

Ali, pod svima okolnostima renta raste relativno kad je uvećana proizvodna snaga posledica dodatka kapitala, a ne posledica prosto uvećane plodnosti pri postojanom plasmanu kapitala. Ovo je apsolutno stanovište, koje pokazuje da je ovde, kao kod svih ranijih slučajeva, renta, i uvećana renta po ekeru (kao kod diferencijalne rente I na celu obradenu površinu — visina prosečnog rental-a) posledica uvećanog plasmana kapitala u zemlju, pa bilo da ovaj funkcioniše s postojjanom stopom proizvodnosti pri postojanim ili padajućim cenama, bilo sa opadajućom stopom proizvodnosti pri postojanim ili padajućim cenama, bilo s rastućom stopom proizvodnosti pri cenama koje

padaju. Jer naša pretpostavka: postojana cena s postojanom, padajućom ili rastućom stopom proizvodnosti dodatnog kapitala, i padajuća cena s postojanom, padajućom ili rastućom stopom proizvodnosti rastvara se u: postojanu stopu proizvodnosti dodatnog kapitala pri postojanoj ili padajućoj ceni, padajuću stopu proizvodnosti pri postojanoj ili padajućoj ceni, rastuću stopu proizvodnosti s postojanom i padajućom cenom. Mada u svima ovim slučajevima renta može ostati stacionarna i pasti, ona bi dublje pala kad dodatna primena kapitala, pri inače nepromenjenim okolnostima, ne bi bila uslov uvećane plodnosti. Onda je dodatak kapitala uvek uzrok relativne visine rente, mada je ona u apsolutnom smislu pala.

GLAVA ČETRDESET TREĆA

Diferencijalna renta II. — Treći slučaj: rastuća cena proizvodnje. Rezultati

{Rastuća cena proizvodnje pretpostavlja da se smanjuje proizvodnost najnižeg kvaliteta zemlje, koja ne plaća rentu. Cena proizvodnje koja je pretpostavljena kao regulativna može se popeti iznad $3\frac{1}{2}\text{£}$ po kvarteru samo ako $2\frac{1}{2}\text{£}$ plasirane u A proizvedu manje od 1 kvartera, ili 5£ proizvedu manje od 2 kvartera, ili ako se u obradivanje mora uzeti neka zemlja još lošija od A.

Pri nepromjenjenoj ili čak uvećanoj proizvodnosti drugog plasmana kapitala ovo bi bilo moguće samo kad bi se smanjila proizvodnost prvog plasmana kapitala od $2\frac{1}{2}\text{£}$. Ovaj se slučaj dosta često događa. Na primer, kad pri površnom oranju iscrpena gornja kora oranice sa starim načinom obradivanja daje sve manje prinose, a onda dublji sloj, izbačen gore dubljim oranjem, daje pod racionalnom obradom opet veće prinose nego ranije. Ali, tačno uzev, ovaj specijalni slučaj ne spada ovamo. Padanje proizvodnosti prvog plasmana kapitala od $2\frac{1}{2}\text{£}$ zahteva da kod boljih vrsta zemlje, čak i kad se uzme da su prilike na njima analogne, padne diferencijalna renta I; no ovde mi razmatramo samo diferencijalnu rentu II. Ali pošto pomenući specijalni slučaj ne može da se dogodi a da se diferencijalna renta II ne prepostavi kao već postojeća, i pošto stvarno predstavlja povratno dejstvo jedne modifikacije diferencijalne rente I na diferencijalnu rentu II, daćemo o tome jedan primer.

Novčana renta, kao i novčani prinos, isti su kao u tabeli II. Uvećana regulativna cena proizvodnje tačno naknađuje ono što je izostalo u kvantitetu proizvoda; pošto se ovo dvoje menja u obrnutoj srazmeri, razumljivo je samo po sebi da proizvod tā dva faktora ostaje isti.

Tabela VII

Vrsta zemlje	Plasman kapitala	Troškovi proiz- vodnje		Proizvod kvartera	Prodajna cena	Prinos	Žitna renta kvart.	Novčana renta kvart.	Rentna stopa (u %)
		Ekera	£						
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2} + 1\frac{1}{4} = 1\frac{3}{4}$	$3\frac{8}{7}$	6	0	0
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$1 + 2\frac{1}{2} = 3\frac{1}{2}$	$3\frac{3}{7}$	12	$1\frac{3}{4}$	6
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2} + 3\frac{3}{4} = 5\frac{1}{4}$	$3\frac{3}{7}$	18	$3\frac{1}{2}$	12
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	2 + 5 = 7	$3\frac{3}{7}$	24	$5\frac{1}{4}$	18
Svega		20			$17\frac{1}{2}$		60	$10\frac{1}{2}$	36
									240